

Fattigvårdens texter

– en studie av den socialpolitiska
diskursen i Sverige under 1700-
och 1800-talet

Jan Svensson

Rapport nr 9

Innehåll

1. Inledning	3
2. Den socialpolitiska utvecklingen	9
3. Repression och medlidande – det motsägelsefulla 1700-talet	15
4. Fattigvårdsdeatt i den kritiska offentligheten	44
5. Avslutande diskussion	70
Litteratur	74

1. Inledning

Det primära syftet med projektet *Svensk sakprosa* är att åstadkomma en översiktlig men sammanhängande beskrivning av den svenska sakprosans historia från mitten av 1700-talet fram till våra dagar. Till en del kommer framställningen att bygga på tidigare framtagen kunskap, men eftersom luckorna i den samlade kunskapen är stora är ett viktigt led i projektarbetet att genomföra empiriska undersökningar av enskilda texttypers framväxt och utveckling (se Svensson m.fl. 1996). Föreliggande rapport behandlar den socialpolitiska diskursen i Sverige under 1700- och 1800-talet. Motiveringarna för undersökningen är både sakliga och metodologiska. För att börja med det sistnämnda, så är ambitionen att prova möjligheten att utgå från diskursbegreppet vid valet av texter istället för att utgå från genre, förpackningsformat eller något annat. Som Per Ledin (1996) har visat bör genre snarast betraktas som en beroende variabel vid historiska textundersökningar; det är inte bara så att genrer förändrar sina karakteristiska drag, utan genrer glider över i varandra, används för nya kommunikativa syften, försvinner från den textuella scenen osv. Dessvärre är begreppet 'diskurs' inte heller precist (se Mårtensson 1996), men har den fördelen att det tillåter jämförelser av texter som har likartat innehåll men olikartad tillkomsthistoria. Jag använder begreppet här om (offentliga) texter som behandlar ett gemensamt ämne eller intresseområde, oberoende av i vilket sammanhang texten producerats eller vem som producerat den. Den socialpolitiska diskursen utgörs alltså enligt detta sätt att se av de texter som behandlar socialpolitiska frågor, oberoende av om det är politiker, socialarbetare, journalister eller enskilda debattörer som producerar dem. På samma sätt skulle man kunna avgränsa den ekonomiska diskursen, den militärpolitiska diskursen, den medicinska diskursen etc. Min användning av begreppet skiljer sig delvis från den mer Foucaultinspirerade användningen av begreppet som styr en del tidigare diskursanalyser av svenskt material (se t.ex. Ledin 1995:45) och där anknytningen till en viss

social institution betonas (se vidare avsnitt 1.2.). Begränsningen till offentliga texter gör att privat prat om socialpolitiska ämnen inte innefattas i den socialpolitiska diskursen.

Den sakliga motiveringen för att undersöka den socialpolitiska diskursen är att den rimligen har stor beständighet över tid (även om formerna skiftar). Varje samhälle har vid alla tider behov av att förhålla sig till sina svaga medlemmar, till barn och gamla, till dem som är sjuka, till dem som av något skäl inte kan försörja sig osv. Det är också rimligt att tänka sig att socialpolitiska frågor kommer att aktualiseras i varje samhälle där det försiggår någon form av offentligt samtal.

Nu omfattar ju den socialpolitiska diskursen ett mycket stort område med oändligt många texter, varför det av praktiska skäl har varit nödvändigt att göra ytterligare avgränsningar. Jag har i undersökningen begränsat mig till texter som behandlar *fattigvård* (motsv.) från olika utgångspunkter. Principerna för materialurvalet beskrivs närmare i avsnitt 1.3. nedan.

1.1. Tidigare forskning

Några textanalytiska undersökningar med språkvetenskapliga utgångspunkter har såvitt jag vet inte tidigare genomförts på den typen av material som jag har använt mig av. Däremot finns ett stort antal historiska och idéhistoriska undersökningar med fattigvårdsfrågor och den svenska fattigvårdslagstiftningen i fokus.

En typ av arbeten är de som ger mer eller mindre översiktliga beskrivningar av den svenska socialpolitikens och fattigvårdens historia. Hit hör t.ex. Lindstedt (1915), Montgomery (1951), Höjer (1952; 1969), Nilsson (1965), Johansson (1983) och Qvarsell 1991. Dessa arbeten har utnyttjats för den historik som presenteras i kapitel 2.

En annan typ av arbeten är olika specialundersökningar. Framför allt har dessa berört de förändringar som skedde vid 1800-talets mitt. Hit hör t.ex. Petersson (1983), Olofsson (1994; 1997) och Holmberg (1934). I dessa arbeten förs en (ofta ingående) diskussion om innehållet i många av de texter som ingår i den socialpolitiska diskursen.

1.2. Teoretiska frågeställningar

Den undersökning som redovisas i det följande är inte teoristyrd i den meningen att den utgår från ett antal teoretiska påståenden som resultaten förväntas bekräfta eller vederlägga. Undersökningen är snarare explorativ till sin karaktär; en viktig uppgift är att finna mönster och intressanta uppslagsändar som i ett senare skede kan angripas antingen mer storskaligt eller med mer förfinade metoder.

Det finns emellertid ett antal teoretiska frågeställningar och problemkomplex som har relevans både för sakprosaprojektet i sin helhet och för denna undersökning – och som undersökningen förhoppningsvis kan bidra till att driva framåt. I stor utsträckning är de olika problemen sammanflätade med varandra.

Det mest överordnade och mest svårhanterliga problemkomplexet är det som rör förhållandet mellan språkförändringar och andra samhälleliga förändringar. I beskrivningen av sakprosaprojektet presenteras kortfattat två ansatser att hantera problemkomplexet, dels en del av de arbeten som anknyter till ”critical discourse analysis”, dels det arbete som genomfördes i anslutning till projektet Nysvensk språkhistoria i samhällsbelysning. Den övergripande tanken är i båda fallen att det föreligger ett ömsesidigt beroende mellan samhället och de texter som produceras (se Svensson m.fl. 1996:32f och litteraturreferenser där). En liknande tanke har från delvis andra utgångspunkter framförts av litteraturhistorikern Arne Melberg:

[Litteraturen] formulerar ideologiska föreställningar och den förutsätter samtidigt sådana; den 'handlar om' våra föreställningar och därmed indirekt om verkligheten. Men samtidigt bidrar den till att forma verkligheten genom att de föreställningar som formuleras innehåller normer som kan efterlevas, antingen fritt och medvetet eller ofritt, genom en process av internalisering. (Melberg 1978:13)

En anledning att välja just den socialpolitiska diskursen som undersökningsobjekt var att möjligheterna bör vara ganska goda att få syn på de kopplingar som finns mellan texternas innehåll och utformning å ena sidan och samhällets politiska och ideologiska praxis å den andra. Förhållandena kommer att beröras resonemangsvis i det följande, men det

bör betonas att det inte är möjligt att med någon större grad av säkerhet påvisa samband i den ena eller andra riktningen.

Ett annat centralt problemkomplex är frågan om offentlighetsstrukturens status och utveckling. Med utgångspunkt i den offentlighetsteori som har sina rötter i Habermas (1962) och som senare vidareutvecklats för olika syften (se Svensson 1988; Calhoun 1992; Frandsen & Kolstrup 1996) bör det vara möjligt att etablera en djupare förståelse av de förändringar som sker också inom den socialpolitiska diskursen, inte minst under den aktuella undersökningsperioden, då den borgerliga offentligheten växte fram och stabiliserades.

Ett tredje problemkomplex är det som antydde redan inledningsvis, nämligen frågan om förhållandet mellan begrepp som 'texttyp', 'diskurs' och 'genre'. Termen texttyp har jag provisoriskt använt som en neutral term för texter som uppvisar likheter i innehållsligt och formellt avseende. För att inte axiomatiskt utesluta den ena eller andra texttypen från undersökningen har jag, som framgick ovan, avgränsat begreppet 'diskurs' med innehållsliga kriterier, vilket medför en medveten uttunning av begreppet. Det hade varit möjligt att också lägga på krav om institutionell användning eller tillhörighet, och vi hade då fått den juridiska diskursen om socialpolitiska frågor, den journalistiska diskursen om socialpolitiska frågor etc. Det förefaller mig emellertid rimligare att låta en sådan precisering bli ett tänkbart resultat av undersökningen. På samma sätt förhåller det sig med begreppet 'genre'. Om man ser genrer som fenomen som bestäms av textuella egenskaper, kommunikativa funktioner och sociala praktiker (Lee 1992:413) och inte som en gång för alla givna storheter kan en genreindelning inte ligga till grund för undersökningsuppläggning och materialurval. De textanalyser som presenteras i det följande kan emellertid bidra till kunskapen om enskilda genrers utveckling.

Det fjärde och sista problemkomplexet som kommer att beröras är närmast stilhistoriskt. Det gäller frågan om det sker några systematiska förändringar i sättet att skriva resonerande och argumenterande texter i offentligheten. Före frihetstidens början fanns det egentligen inget utrymme för denna typ av texter på svenska. De skribenter som gav sig i kast med saken stod alltså inför ett intressant problem – vare sig det var medvetet för dem eller inte (jfr Berge 1991). De kunde ansluta till äldre retoriska mönster med latinska förebilder eller till olika muntliga

framställningsformer, de kunde kopiera samtida utländska textmönster och de kunde också skapa egna nya former. Några slutgiltiga besked om vilka val som träffades i det ena eller andra fallet är inte möjliga att ge, men frågekomplexet kommer att beröras i de sammanfattande avsnitten.

1.3. Material och metoder

Det material som har använts som underlag för analyserna är ett begränsat antal texter som på ett eller annat sätt behandlar förhållandena för de fattiga i samhället. Texterna är hämtade dels från den delen av offentligheten som representeras av de statliga organen (Kungl. Maj:t och riksdagen eller något av de organ som är knutna till dessa), dvs i realiteten författningstexter, dels från den kritiska offentligheten, dvs texter som fungerar som inlägg i fattigvårdsdiskussionen. De analyserade texterna utgör inte någon korpus med anspråk på representativitet i det ena eller andra avseendet; de ska snarast ses som exempel på hur det kan se ut, inte nödvändigtvis hur det ser ut i allmänhet. Täckningsgraden är med andra ord låg. Detta är givetvis en nackdel, men nackdelen uppvägs till en del av att de undersökta texterna dels kunnat studeras i sin helhet och i sitt sammanhang (jfr Ledin 1995:18), dels att analysen har kunnat göras mer följsam än vad som är möjligt vid mer entydigt kvantitativa undersökningar av statistiskt representativa korpusar.

Metodiskt har undersökningen en lös anknytning till den textorienterade diskursanalys som presenteras i Fairclough (1992). Framför allt har jag anslutit till den ambition som Fairclough ger uttryck åt, att studera texterna i deras sociala sammanhang.

Vid analysen har jag försökt besvara eller åtminstone beröra följande frågor:

- 1) Hur ser texterna ut?
- 2) Varför ser texterna ut som de gör?
- 3) Hur används texterna? / Hur var de tänkta att användas?
- 4) Vilka samhällseliga konsekvenser får utformning och användning?

Av dessa frågor är det den första som är lättast att hantera, och den har brutits ner i ett antal delaspekter. Den första är *inhåll och perspektiv*,

med följande underfrågor: Vilket är textens centrala budskap? Vilket är textens explicita eller implicita syfte? Vilket perspektiv intar författaren? Vilken människosyn framträder i texten? Vilka deltagare/aktörer uppträder i texten och vad sägs om dem? Vilka samhälleliga och sociala aspekter behandlas i texten? Exempel på aspekter som kan aktualiseras av den sistnämnda frågan är medmännisklighet, administration, näringsfrihet, liberalism, moral, religion, ansvar, beslutsföret, historiska förhållanden patriarkalism etc.

Den andra delaspekten är *argumentation*, med följande underfrågor: Vilken argumentationsteknik använder författaren? Vad bygger han sin argumentation på? Finns det motiveringar till ståndpunkter och förslag? Kan texten sägas vara diskursiv i någon mening? (Om begreppet 'diskursivitet' se Svensson 1995.)

Den tredje delaspekten handlar om hur författaren förklarar de fenomen som han behandlar. Finns det hänvisningar till folksjälen, lättja, missväxt, överbefolkning, näringslivsstruktur, alkoholmissbruk eller något annat?

Den fjärde delaspekten rör *den språkliga utformningen*, med fokus på *textorganisering* (disposition, textbindning, metatextuella inslag, intertextualitet och läsartilltal), *grammatik* (syntaktisk komplexitet, ordklassanvändning, modalitet och negationer), *ordval* och *grafiska förhållanden*.

Den andra huvudfrågan, om varför texterna ser ut som de gör, har brutits ner i frågor om vem författaren är, om han skriver på någons uppdrag, om han är bunden av genremönster och vilka läsare han vänder sig till.

De båda sista huvudfrågorna, om användning och konsekvenser är av naturliga skäl ännu svårare att ge några mer definitiva svar på. I viss mån berörs de i de resonerande sammanfattningarna i anslutning till de empiriska kapitlen.

Naturligtvis är det så att alla frågor inte har ställts till alla texter; frågelistan ska ses som en verktygsuppsättning, som har kommit till användning vid behov. På de punkter där mer specifika metoder har kommit till användning redovisas de i sitt sammanhang.

På (någon del av) varje text har jag genomfört några enkla beräkningar av syntaktisk komplexitet och ordklassanvändning. För att de framtagna siffrorna inte ska tynga framställningen i onödan redovisas de i bilagan och åberopas i texten där det har förefallit relevant. I bilagan redovisas också de undersökta texterna mer i detalj.

2. Den socialpolitiska utvecklingen

Föreliggande kapitel syftar till att ge en bakgrund till de resonemang som förs i det följande om den socialpolitiska diskursen. Som framgick av inledningen ovan är det bara en del av den socialpolitiska verkligheten som behandlas, nämligen de åtaganden som samhället (i vid mening) vidtar eller önskar vidta för att ge hjälp åt personer eller grupper som av ett eller annat skäl inte kan försörja sig av egen kraft. Det handlar alltså inte om vård av sjuka, om barnavård etc. Under vissa perioder har de aktuella åtagandena betecknats som fattigvård, under andra som socialhjälp.

Det är först vid mitten av 1700-talet som statsmakterna gör mer allvarligt syftande försök att reglera fattigvårdens organisation, men olika insatser hade givetvis förekommit också tidigare. Redan i landskapslagarna förekommer stadganden som går ut på att fattiga ska ges hjälp, och under hela medeltiden existerade ”en kollektiv hjälp, ehuru denna helt hade karaktären av allmosa och var hårt knuten till religionen och de kyrkliga organen” (Höjer 1969:8). Att ge allmosor sågs som en handling för givarens bästa; mottagarens behov var inte avgörande. Med reformationen och de lutheranska tankarna om arbetets ära ändrades denna inställning och de hjälpbehövande betraktades som lata och arbetsovilliga. ”Det kritiklösa givandet avlöstes av en frostig snålhet och miss-tänksamhet.” (Höjer 1969:8.) Under Gustav Vasas regim satsade staten på slutet anstaltsvård samtidigt som man försökte hindra allmosegivandet (ibid).

Under 1500- och 1600-talet kom ett antal förordningar som bland annat syftade till att reglera tiggeriet, och i 1686 års kyrkolag stadgas att kyrkoherden ska se till att husarna och tiggare inte lämnas oförsörjda, att fattigstugor ska upprättas i varje socken och att varje härad och socken ska föda sina fattiga (Betänkande 1839). Lagstiftningen åtföljdes emellertid inte av medelstildelning eller kontroll av efterlevnaden. Först i ett kungligt brev från 1751 regleras fattighusens rättigheter och

skyldigheter och i en kunglig förordning från 1763 sägs att varje församling ska föda sina fattiga.

Ett viktigt inslag i 1700-talets sociala förhållanden var tjänstetvånget, som hängde samman med begreppen 'laga försvar' och 'försvarslöshet'. Alla som tillhörde något av de fyra stånden eller något skrå hade *laga försvar*, (vilket ursprungligen avsåg att de inte kunde tas ut till krigstjänst). Övriga var *försvarslösa* och var tvingade att ta plats som tjänstehjon hos någon med laga försvar och ingå i dennes hushåll. Förhållandena reglerades i legohjonsstadgan av år 1739. Så länge som samhället var statiskt i socialt och ekonomiskt avseende kunde denna ordning fås att fungera utan alltför stora problem. De som drabbades av tjänstetvånget hade givetvis starkt beskuren frihet, men de åtnjöt också ett visst mått av trygghet. Samhället hade både i stort och smått en påtagligt patriarkalisk struktur, och i ett sådant samhälle är, som Melberg skriver "arbetet inte ens i ideologin något 'lika byte', utan ett tjänsteförhållande som juridiskt regleras av tjänstehjonsstadgan" (Melberg 1978:21; jfr Norborg 1982:44). Det förekom alltså i realiteten inte något lönearbete, och inte heller någon arbetsmarknad. Arbetaren var inte fri att sälja sin arbetskraft. När samhället fick en mer dynamisk karaktär, med ökande befolkning och social och geografisk mobilitet blev den traditionella ordningen allt svårare att upprätthålla. "Gruppen [försvarslösa] tillväxte mer och mer och några decennier in på 1800-talet hade den kommit upp till c:a en tredjedel av hela befolkningen." (Höjer 1969:10.) Den sista legostadgan utfärdades 1833.

En av de faktorer som bidrog till de ekonomiska och sociala förändringarna under 1700-talet var det merkantilistiska programmet. Merkantilismen byggde bland annat på tanken att ett land skulle bygga upp sitt välstånd med en centralt (statligt) styrd ekonomi, satsning på exporten och en stor arbetande befolkning. För att åstadkomma det senare måste man se till att mjuka upp tjänstetvånget (jfr Qvarsell 1990:37). Åren 1762 och 1770 antogs förordningar som gick i denna riktning. Mot de merkantilistiska idéerna restes efterhand invändningar av olika (men samverkande) slag. Humanitära strömningar fokuserade på de sociala avigsidorna och betonade omsorgen om individen. Den framväxande liberalismen vände sig mot den starka statliga kontrollen över näringslivet som merkantilismen förutsatte.

Under senare delen av 1700-talet började den ökade geografiska rörligheten i förening med ökande fattigvårdsproblem bli en belastning för många kommuner. I en förordning från den 5 dec 1788 begränsas därför flyttningsrätten och man gör försök att reglera hemortsrätten, dvs i vilken kommun (socken etc) en medellös person skulle kunna få fattigvård. Regelverket kunde emellertid inte efterlevas, och efterhand blev behovet av en övergripande fattigvårdsförordning påträngande. Den 14 juni 1810 förordnade Kungl Maj:t en kommitté som skulle utreda frågan. Kommittén avgav ett betänkande 4 juni 1821 som överlämnades till ständerna den 29 jan 1823. Kommittéarbetet ledde emellertid inte till några resultat, eftersom ständerna inte kunde enas. Prästerna och bönderna ville ha en förordning till stånd, men adeln och borgarna menade att ”en allmän Fattigvårds-Statga för hela Riket ovillkorligen skulle åstadkomma en rubbning i rådande ordning [...]” (Betänkande 1839).

Under 1820- och 1830-talet blev den sociala situationen alltmer tillspetsad. En anledning var befolkningsökningen. År 1840 hade Sverige en befolkning om drygt 3,1 miljoner människor och en årlig folkökning på runt 10 promille. Femtio år tidigare var befolkningen endast 2,1 miljoner och den årliga folkökningen 4 promille (Norborg 1982:10). Det fanns alltså en betydligt större befolkning som skulle försörjas, vilket i sig skapade socialpolitiska problem. Problemen förstärktes av att det utvecklade näringslivet inte kunde suga upp överskottet och att emigrationen inte hade kommit igång. Drygt 90% av befolkningen levde på landsbygden, varför de sociala problemen framför allt blev ett problem för socknarna runt om i landet. Socialhistorikern Nils Holmberg skriver:

Befolkningsökningen i Sverige möjliggjorde ingen förändring i det näringsgeografiska läget, som i England, där storindustrien i den ökande befolkningen fann arbetskrafter och konsumenter. [- - -] Landsbygden behöll den växande befolkningen i Sverige, och därmed sammankopplades folkets försörjningsproblem med jordbrukets på ett intimare och mera direkt sätt än i industristaterna. De brännande sociala frågorna voro jordbruksdistriktens. (Holmberg 1934:18)

Arne Melberg, som också diskuterar folkökningens roll i samhällsomvandlingen, konstaterar att den är en viktig förklaringsfaktor, men han vill i dialektisk anda också vända på problemet:

Men folkökningen var rimligen också orsakad av något, och inte bara då av ”freden, vaccinen och potäterna”, för att nyttja Tegnér’s obligatoriska ord i sammanhanget. Utan också, allmänt talat, av den pågående sociala des-organiseringen, dvs. upplösningen av den teknik och moraliska praktik som utmärkt det gamla och ”statiska” samhället, där folkmängden växte lika måttligt som skördar och medvetandeformer. (Melberg 1978:24)

I den samtida diskussionen fanns två motsatta uppfattningar om hur man skulle hantera befolkningsproblemen, en restriktiv (konservativ) linje som talade för strängare lagstiftning och en liberal linje som önskade en utveckling av näringsfriheten med fler arbetstillfällen som följd (Montgomery 1951:39; Melberg 1978:24). Båda dessa linjer skymtar i de texter som analyseras nedan.

När det gäller näringslivet i det tidiga 1800-talets samhälle är det två fenomen som det är viktigt att ta fasta på. Det ena är tjänsteförhållandena (som beskrevs ovan), och det andra är jordbrukets nästan totala dominans. Vid 1800-talets början var det mycket få människor, mindre än 10 % av befolkningen som var sysselsatta utanför jordbruket. Hantverket sysselsatte ca 4-5 %, bergsbruket ca 3 % och manufakturerna drygt 1 % (Norborg 1982:51f; se vidare Holmberg 1934 om näringslivets utveckling).

Den egentliga industrialiseringen kom ju inte igång förrän under andra halvan av 1800-talet. Det sker dock en viss ökning av fabriksarbetet, vilket Melberg ser som ett inslag i omvandlingssamhället: ”... fabriksystemet under perioden [1830-1860] expanderar påfallande och långt utöver vad man skulle vänta sig [- - -] Fabrikssystemets relativa utbredning är inte bara en produktionsteknisk angelägenhet utan lika mycket ett mått på det abstrakta arbetets utbredning” (Melberg 1978:15).

Med skiftesreformerna påbörjades en långsam rationalisering av jordbruket, med större brukningsenheter och efterhand också effektivare brukningsmetoder. Detta ledde i kombination med folkökningen till en omfattande proletarisering av den jordbrukande befolkningen. Den feodalliknande ekonomiska organisationen kunde inte suga upp befolkningsöverskottet. Det enda organisatoriska medel som stod till buds var hemmansklyvningarna, men hemmanen kunde inte bli hur små som helst utan att bli orationella. Många barn till bönder hamnade i

lantproletariatet. Torparna arrenderade mindre jordbruksenheter på herrgårdarnas eller bondgårdarnas utmarker. Arrendet betalades in natura och med dagsverken, vilket ledde till att torparna inte av egen kraft kunde förbättra sin ekonomiska situation. Många proletariserades. I samband med rationaliseringen av jordbruksdriften och statsystemets införande 1826 började godsägarna anställa *daglönare* och *statare*, som lättare kunde avskedas. Statarna lydde fram till 1926 under legostadgan. *Backstugusittarna* försörjde sig med lönearbete vid gårdarna. ”Längst ner på den sociala rangskalan stod fattighjon och tiggare. Enligt gängse uppfattning hade anhöriga och husbönder i första hand ansvar för att gamla, sjuka och fattiga fick vård och underhåll. Endast i de fall då det inte fanns några enskilda vårdnadshavare ansågs socknarna ha fattigvårdsplikt” (Norborg 1982:50).

I de olika samhälleliga skikten förekom olika familjeformer. Bondefamiljen utgjorde en *produktionsenhet*, men också en enhet för *konsumtion*, *reproduktion* och *socialisation*. Den borgerliga familjen, som successivt växte fram, utgjorde huvudsakligen en *reproduktionskonsumtions-* och *socialisationsenhet*. Den proletära familjen utgjorde snarast en *operationsbas*. Den fungerade inte som socialisationsenhet, vilket skapar tryck på samhället att ombesörja socialisationen på annat sätt (katekesskolor, konfirmation, folkskola). Tiden såg också en stor andel utomäktenskapliga födslar (1850: 7% i hela landet, 45% i Stockholm). Dessa förhållanden ska vägas in i förståelsen av fattigvårdsdiskussionen. Behovet att ta hand om samhällets fattiga ökade alltså, men först med 1847 års fattigvårdsförordning fördes huvudansvaret över från husbönderna till det allmänna och restriktionerna mot flyttningar mellan socknar mildrades (se vidare i textanalyserna nedan).

Den sålunda tillspetsade situationen ledde till förnyade krav på åtgärder, och 1837 tillsattes en ny fattigvårdskommitté, som lade fram sitt betänkande 1839. Betänkandet präglas av en tydlig ambition att sätta in fattigvårdsfrågan i ett större politiskt och ekonomiskt sammanhang (bl a diskuteras folkundervisning), men sammantaget kännetecknas betänkandet av en vacklan mellan en äldre tids restriktiva uppfattning och de liberala och humanitära strömningarna (Montgomery 1951:96).

Betänkandet diskuterades utförligt vid 1840/41 års riksdag och kom sedan att ligga till grund för fattigvårdsförordningen 1847. I denna förordning regleras flyttningsrätt och hemortsrätt. Flyttningsrätten blir i

princip fri; hemortsrätt får man efter tre års vistelse i en kommun. Förordningen mötte stark kritik vid riksdagarna 1847 och 1850/51.

1853 kom en reviderad förordning som stadgar om hemortsrätt efter mantalsskrivning (med en karenperiod på sex månader). Förordningen gick i huvudsak på en liberal och näringsfrihetlig linje. Kommunerna fick försörjningsplikt gentemot de fattiga. Kringgång för barn förbjöds.

Förordningarna från 1847 och 1853 kännetecknas av en betydligt större omtanke om de behövande än tidigare (rudimentära) förordningar, och regelverket är också mer generöst. Det är också vid denna tid som man aktualiserar tankarna på mer omfattande institutionsvård av gamla (Qvarsell 1990:141). En reaktion inträdde emellertid under 1860-talet, och vid riksdagen 1869 föreslogs långtgående inskränkningar i de fattigas rättigheter.

1871 års förordning upprätthöll trots allt ett visst mått av humanitet, men de fattigas besvär rätt upphävdes, och man vidtog vissa förändringar i bestämmelserna om hemortsrätt. Det kommunala inflytandet blev mera dominerande än förut. ”1871 års förordning var ännu ett bevis på att fattigvårdens gestaltning inte i första hand bestämdes av den allmänna idéutvecklingen.” (Montgomery 1951:117.) Industrialiseringen börjar ta fart och skapar arbetstillfällen, men den skapar även nya problem.

3. Repression och medlidande – det motsägelsefulla 1700-talet

1700-talet var i många avseenden ett motsägelsefullt århundrade. Tankelivet präglades i mycket av en religiös fundamentalism (se Brohed 1985), samtidigt som upplysningstankar från kontinenten och England började få uppmärksamhet i vissa kretsar. Lagstiftningen hade en starkt repressiv och brutal karaktär, men det fanns många röster som formulerade humanitära motbilder. En radikal frihetlig tradition, tydligast uttryckt i tryckfrihetsförordningen från 1766, omväxlade med en stark statlig kontrollmakt. Explicit uttryckta ambitioner att med administrativa åtgärder styra och ställa och lägga tillrätta (Liedman 1986) konkurrerade med krav på individuell ekonomisk frihet. På det språkliga planet förekommer både en strävan efter enkelhet, förenad med nyttotänkande som i Linnés och andra vetenskapsmäns skrifter, samtidigt som det kring Gustaf III utvecklas ett elaborerat och formfokuserat språkbruk. De texter som analyseras i det följande bär vittne om flera av dessa motstridiga drag.

Texterna är i någon mening tillfälligt framtagna, men återspeglar sannolikt vissa typiska drag i 1700-talets socialpolitiska diskurs. Under hela århundradet var offentligheten dominerad av statsmaktens/kungamaktens intressen; den var i stor utsträckning representativ till sin natur (se Svensson 1988). Ett tecken på detta är att de av Modée m.fl. utgivna "publique handlingarne" endast upptar officiellt tryck (se Modée m.fl. 1742–1829). Det offentliga är i stor utsträckning detsamma som det officiella. Det fanns ingen utvecklad fristående press som på något mer systematiskt sätt kunde utgöra ett forum för en kritisk diskussion. Under de perioder då statsmakten/kungamakten var försvagad förekom ett ymnigt flöde av paskiller och andra småskrifter, men dessa alsters spridning var sannolikt mycket begränsad. De fora som i första hand kunde göra anspråk på att

bära upp en kritisk offentlighet var de olika vittra och lärda sällskapen, men de diskussioner som fördes där blev bara i begränsad omfattning tillgängliga för en bredare publik. Slutligen fanns möjligheten att på eget initiativ låta trycka (debatt)skrifter, men av naturliga (ekonomiska) skäl var det en möjlighet som inte kunde utnyttjas av så särskilt många.

I det följande behandlas dels några exempel på ”publique handlingar”, dvs författningstexter av olika slag, dels några mer debattinriktade skrifter, som i många stycken utgör motbilder till de officiella framställningarna.

3.1. Några författningstexter

De författningstexter som behandlas är i tur och ordning *Förnyad Legohjons-Stadga* från den 21 augusti 1739, *Kongl. Maj:ts nådige Förordning, angående Hospitals och Barnhus Inrättningarne i Riket* från den 11 april 1763, samt *Kongl. Maj:ts nådiga Kungörelse, Angående Skyldigheten at underhålla sådane, från then ena til then andra Församlingen inflyttade personer, som sedermera blifwit wanföre och icke kunna sig sjelfwe försörja*, från 5 december 1788. Texternas bibliografiska data beskrivs närmare i bilagan.

3.1.1. Legohjonsstadgan

Legohjonsstadgan från 1739 är som framgår redan av rubriken egentligen ingen fattigvårdstext; den är emellertid relevant i sammanhanget eftersom den reglerar de tjänsteförhållanden som rådde under första halvan av 1700-talet (och ytterligare 100 år framåt) och eftersom den tydligt visar samhällets inställning till de fattiga och svaga. Redan i den första artiklens första paragraf slås den grundläggande principen fast:

Inge Landstrykare, Lösdrifware, Lättingar eller Inhyses-hion böra tålas, hwarken i Städerna, eller på Landet, utan skall hwar ock en karl eller dräng i Staden, städia sig i laga tjänst, så framt den icke är sielfsutten Bårgare, och drifwer bårgerlig handel och näring, eller Manufacturie, eller ock, efter Magistatens bepröfwande, är ansedd at göra Staden nytta, igenom handtlangning och annan betiäning.

Var och en har sin givna plats i samhället, och denna ordning måste upprätthållas. Det existerar ingen arbetsmarknad i modern mening (Melberg 1978).

Perspektivet är ett mycket tydligt överhetsperspektiv; det är samhällets intressen som ska tillgodoses, och det finns inget i texten som tyder på någon ambition att värna den enskildes integritet. Tvärtom strävar man efter att åstadkomma så stark kontroll som möjligt. Angiveriet är satt i system. Det inte bara uppmuntras utan påbjuds med hot om straff för den som försummar att ta sitt ansvar för att den sociala kontrollen upprätthålls:

Eho, som tjänst-löse personer hyser, eller på något sätt hiälper at undandölja, böte I:sta gången 10 Dal. Sm:t, och andra gången dubbelt, angifwarens en-sak, men i brist af botum plickte, efter Lag, med Kroppen.

Av citatet framgår också den öppna repression och den brutala människosyn som präglade 1700-talets svenska samhälle.

De följande sju artiklarna i stadgan behandlar i tur och ordning: hur många arbetare som ska tillåtas i olika verksamheter, hur mycket tjänstefolk som kan accepteras på gårdar av olika storlek, vilka regler som gäller vid uppsägning av tjänst, vid vilken tid på året som man kan byta arbetsgivare, vilka ömsesidiga rättigheter och skyldigheter som gäller för tjänstehjon och husbonde samt vad som gäller om någon vill resa ur riket. I den nionde och sista artikeln hänvisas till Sveriges allmänna lag för de förhållanden som inte täcks av den aktuella stadgan. På det hela taget påbjuder legostadgan alltså en mycket strikt reglering av den enskildes liv.

Texten är ju en lagtext och uppvisar många av de språkliga drag som man normalt förknippar med denna texttyp. Det förs ingen argumentation i texten, utan praktiskt taget varje mening uttrycker ett påbud eller ett förbud (jfr nedan kap 4). I många fall markeras påbuden/förbuden med modala hjälpverb (framför allt *böra* och *skola*), men frekvensen av modala hjälpverb är ändå inte påfallande hög (se tabell i bilagan). I stället gör textförfattarna flitigt bruk av presens konjunktiv: *Bryter någon häremot tiäne hos angivaren; och niute derföre ingen kåst.*

Den grammatiska strukturen är även för övrigt den förväntade, med hög syntaktisk komplexitet och hög n/v-kvot (se tabell). Bland bisatserna

dominerar de attributiva relativsatserna och konditionalsatserna, och substantivfrekvensen är så pass hög som 28,4 %. Man kan också notera höga frekvenser för samordnande konjunktioner och för koordinationsfraser, ett förhållande som till en del förklaras av meningar av följande slag:

Ryttare- Kneckte- Båtsmans- och Giärnings-mäns-änkor å landet, samt dylike, hwilka i Backe-stugor eller inhyses och utan bruk sittia, samt tiäna kunna, och icke hafwa späda barn, jämväl pigor och lösa qwins-personer, som icke hafwa wanföra och utgamla föräldrar at skiöta, skola äfwenwäl taga sig års-tjänst, dock därwid de personer undantagne, som Bergsmännen hafwa nödige wid hytte- och grufwe-arbete.

Legohjonsstadgan är alltså en påfallande informationstät text.

3.1.2. Hospitalförordningen

Den kungliga förordningen från 1763, om hospitals- och barnhusinrättningarna i riket brukar betraktas som den första sammanhängande förordningen som reglerar statens och kommunernas åtagande gentemot de fattiga och svaga (se Lindstedt 1915). Texten omfattar knappt sju sidor och är indelad i fyra olika artiklar, som är rubricerade enligt följande:

- I Om nödlidandes försörjande.
- II Om styrelsen öfwer Hospitalerne och Barnhusen i riket.
- III Om förvaltningen af Hospitalernes och Barnhusens inkomster och förläningar.
- IV Om fattige barns försörjande.

Den första artiklen inleds med en klassifikation av de nödlidande i tre grupper. Till den första hör de som p.g.a. ålderdom eller någon slags ofärdighet inte kan försörja sig själva. Till den andra hör sinnessjuka och de som drabbats av ”obotelige sjukdomar” som kräfte, fallandesot eller spetälska. Till den tredje hör barn, vilkas föräldrar inte kan försörja dem. Därefter följer en detaljerad beskrivning av hur vården av de nödlidande ska organiseras och finansieras. Man hänvisar till den tidigare

bestämmelsen att ”hwar Sockn skall föda sina fattiga” och betonar att fattiga av första klassen inte får belasta hospitalen.

I den andra artikeln slås fast att det yttersta ansvaret för vården av de nödlidande ligger på en deputation som ska tillsättas av riksdagen. Motiveringen för att tillsätta denna deputation är att man vill försäkra sig om tillräcklig auktoritet. För att uppgiften ska kunna genomföras fordras ”alt det anseende och myndighet, som et Riksens Ständers egit werck kan äga, om ändamålet skal winnas”. Ansvaret för den konkreta verksamheten vid hospitalen ute i landet åligger prästen, som för sitt extra besvär ska få ekonomisk kompensation.

Den tredje artikeln reglerar förvaltningen av hospitalens inkomster och förmögenheter. Framför allt är man angelägen att förebygga olika former av missbruk och förhindra att de ansvariga agerar för egen vinning:

Ehuru Hospitalerne och Barnhusen innehafwa sine fastigheter under Frälse-manna rätt, bör dock, til förekommande af egennyttige Syslomäns hwarjehanda underslef wid Åboers af- och tillsättande besittnings rätten på Hospitals och Barnhus fastigheter icke uplåtas på annat sätt, än antingen igenom Skatteköp eller medelst Arrende, bägge på öppen Auction.

Den fjärde och sista artikeln behandlar de fattiga barnens försörjning. Man menar att uppfostran bör ombesörjas av barnets egen mor eller en fostermor, med motiveringen att ”altid är at förmoda, thet Mödrarne sielfwe, eller Foster-mödrar, som hafwa få barn at skiöta, med mera ömhet och sorgfällighet vårda sig om Barnets minsta nödtorfter, som i the späda åren äro ganska mångfaldiga, än man af the trognaste och flitigaste sköterskor på et Barnhus kan hafwa at förwänta”. Kostnaderna för barnets vård och uppfostran ska bestridas av det överskott som hospitalsverksamheten kan ge, och den exakta summan för olika förhållanden anges explicit. För att försäkra sig om att föräldrar eller andra vuxna inte begär ersättning för barn som inte har tilldömts underhåll kan barnet ”förses med et silkes snöre om halsen, som på knuten med en blystämpel är förwarat”.

Förordningen från 1763 skiljer sig från legohjonsstadgan i vissa avseenden. Den människosyn som texten ger uttryck för förefaller inte lika brutal. Framför allt i de partier som handlar om de fattiga barnen kan man skymta ett empatiskt förhållningssätt, låt vara att man inte drar sig

för att stigmatisera understödstagaren med silkessnören. Perspektivet är också i denna text överhetens, men det är inte bara den fattiges skyldigheter som behandlas; flera av skrivningarna riktas också mot dem som är satta att ansvara för hospitalsverksamheten och som uppenbarligen inte anses vara befriade från mänskliga svagheter som egennytta och vinningslystnad.

Som framgått av innehållsreferatet uppehåller sig texten ganska utförligt vid administrativa spørsmål. Det är inte bara frågan om vilka regler som gäller utan också hur man ska bära sig åt för att få regelverket att fungera i praktiken.

En annan skillnad mot legostadgan är att texten har argumenterande och resonerande drag. Påbuden och förbuden står inte isolerade utan förses med motiveringar av olika slag:

Till fullkomlig trygghets vinnande wid inkomsternas förvaltning finner Kongl. Maj:t skäligt at uttryckeligen förordna, thet [. . .]

[. . .] som the således komma at bekläda twenne mödosamma och med dubbelt ansvar förknippade tjenester, så finner Kongl. Maj:t billigt, at thesse Prestmän måge få räkna tu tjenste-år för tre.

[. . .] på thet en sådan lätt utväg at få penningar til Barnens underhåll ej måtte föda lättja hos fattigt folck och therigenom åstadkomma saknad på arbetande händer.

Till den resonerande och argumenterande karaktären bidrar också det faktum att det finns en explicit avsändare, nämligen Kongl. Maj:t, som ”pröfwar”, ”finner Skiäligt”, ”finner rättwist”, ”finner billigt” etc. Texten uppvisar alltså en något högre grad av diskursivitet än legostadgan.

Den diskursiva karaktären får också reflexer i den grammatiska utformningen: att-satser och adverbialsbisatser (andra än villkorsbisatser) är vanligare, och n/v-kvoten är lägre. Detta betyder emellertid inte att texten skulle ha någon vardaglig eller muntlig prägel. Den syntaktiska komplexiteten är hög, liksom substantivfrekvensen (se tabell i bilagan). Dessutom utgör de abstrakta substantiven närmare 30% av alla substantiv.

3.1.3. Kungörelsen från 1788

Med förordningarna från 1763 och 1766 blev ansvarsfördelningen mellan staten och kommunerna tydligare vad gällde vården av de sjuka och fattiga, och den gamla principen att varje socken skulle föda sina fattiga knäsattes än en gång (jfr kap 2 ovan). Därmed var problemen emellertid inte ur världen. Gång efter annan uppstod tvister om till vilken socken en nödlidande egentligen hörde. Kungörelsen från 1788 avsåg att reglera detta förhållande. Texten är ganska kort, knappt 500 ord, och den centrala passagen lyder på följande sätt:

[. . .] ty hafwe Wi i Nåder funnit, at then Sokn, ther fattighjonet antingen haft eget hemman, eller såsom inhyses- eller tjenstehjon senast warit i skatt anteknad, bör widkännas thes wård, enär thet med arbete icke kan sig uppehålla.

Denna princip kompletterades med en passage som begränsade flyttningsrätten:

[. . .]så hafwe Wi tillika i Nåder pröfwat både nödigt och billigt, at hwarje Församling, emot ofwannämde skyldighet, må äga then rättighet, at icke något inhyses-hjon bör få sig ther nedsätta, eller något gammalt och mindre arbetsfört tjenstehjon antagas, innan sådant först blifwit i allmän Soknestämman anmält och Församlingen thertil sit bifall lemnat.

Indirekt avspeglas här en skillnad i den samhällsliga strukturen jämfört med det samhälle som beskrevs i legostadgan 50 år tidigare. Det patriarkaliska systemet börjar knaka i fogarna och rörligheten har blivit så pass omfattande att man måste reglera den med olika författningar. Regleringsbehovet är desto angelägnare som både staten och kommunerna har påtvingats ekonomiska åtaganden som de inte hade tidigare.

Textens grundläggande budskap är alltså tydligt, men textkaraktären är på olika sätt heterogen. Den syntaktiska strukturen tyder på en text med avsevärd komplexitet. Hela texten omfattar bara sju makrosyntagmer, av vilka de tre första är konstfullt periodiskt uppbyggda. Den första återges här i hierarkiserad form (jfr Holm 1967).

Wi GUSTAF

med Guds Nåde Sweriges, Göthes och Wendes konung etc. etc. etc.

Arfwinge til Norrige,

samt hertig til Schleswig Hollstein, etc. etc.

Göre weterligt,

at som Wi,

i anledning af en hos oss gjord underdånig förfrågan och hemställan,
efter hwad grund the twister böra afgöras,

som ej sällan emellan Församlingar nu mera skola yppas,
angående skyldigheten,

at underhålla the från then ena til then andra Församlingen
inflyttade personer,

hwilke sedermera bliwit wanföre

och icke kunna sig sjelwe försörja,

hafwe kommit i erfarenhet,

at någon wiss grund til thylika twisters urskiljande uti the i thetta ämne
utkomne Författningar icke igenfinnes,

och Wi förthenskul ansett nödigt,

at något stadgande härom till allmän rättelse meddela;

så hafwe Wi,

sedan wederbörande häröfwer blifwit hörde,

tagit thenna fråga uti behörigt öfwerwägande:

Denna teknik medför att den genomsnittliga meningslängden är så hög som 68 ord och antalet bisatser per 100 makrosyntagmer så stort som 528,6. Den extrema syntaktiska komplexiteten motsvaras emellertid inte av den sortens informationstäthet som *tex* legostadgan från 1739 uppvisar. Relativsatsernas andel av det totala antalet bisatser är jämförelsevis liten, till förmån för att-satser och adverbialsbisatser, och n/v-kvoten är så låg som 0,65. Den innehållsliga anledningen till detta förhållande är att påbuden/förbuden i texten är få. Det är egentligen bara de två ovan citerade passagera som har påbjudande karaktär. Resten av texten utgörs dels av resonerande partier, som på olika sätt motiverar varför påbuden ser ut som de gör, dels anvisningar till församlingar och enskilda om hur de ska förhålla sig så att möjliga konfliktsituationer undviks. Om församlingarna heter det att de, eftersom de har rätt att yttra sig om en eventuell inflyttning, så "hafwa de at skylla sig sjelfwe, om the

från andra Soknar emottaga sådane, som med tiden kunna blifwa dem til tunga”. Och den enskilde får rådet att ”å sin födelseort, eller ther the sin ungdoms och arbetsföra tid nedlagt så skicka sig, at the på ålderdomen kunna wänta sig Församlingens omvårdnad”.

Det är uppenbart att vi här har att göra med vad man skulle kunna kalla en ”oren” text. Här finns både påbud, resonemang och förklaringar som kompletteras med råd och anvisningar som närmast har en personlig ton, och alltsammans är inordnat i en grandios latininspirerad struktur.

3.1.4. Sammanfattande om författningstexterna

Man kan naturligtvis inte på grundval av tre enskilda texter säga något slutgiltigt vare sig om 1700-talets syn på de fattiga eller om den dominerande textkaraktären, men några sammanfattande iakttagelser kan göras.

Den (officiella) bild som träder fram är att de fattiga framför allt är ett problem för samhället, inte att samhället och dess struktur skulle vara ett problem för den fattige. Det gäller att ordna och lägga tillrätta så att samhället drabbas så lite som möjligt av de fattiga, även om det skulle gå ut över den enskildes integritet eller rörelsefrihet. Tilltron till de föreslagna regleringarna förefaller stor, men samtidigt är texterna i sig själva vittnesbörd om att regleringarna inte är så lätta att upprätthålla – den grundläggande principen formulerades ju redan i kyrkolagen från år 1686.

Ser man till textkaraktären, så är skillnaderna mellan de tre texterna större. Legostadgan är den i någon mening renaste texten; den ansluter till gängse lagspråkskonventioner, med stor dominans för påbud och förbud. I förordningen från 1763 smyger sig en del resonemang och motiveringar in i texten, även om lagtextkaraktären också här är stark. I kungörelsen från 1788 är det närmast så att de resonerande och motiverande partierna dominerar, kompletterade med nästan personligt hållna kommentarer.

Skillnaderna i den allmänna textkaraktären samspekar med skillnader i den grammatiska strukturen, dock inte på något alldeles entydigt sätt. N/V-kvoten minskar successivt, medan den genomsnittliga meningslängden ökar.

3.2. Några debatterande texter

De debatterande texter som behandlas är i tur och ordning *Betänkande Om Fattig-Hus Inrättningen* av Johan Göstaf Hallman från 1745, *Om Husbönders och Tienstehions Naturliga Rätt*, av Anders Chydenius från 1778 samt *Tankar om sättet, at förekomma tiggerier i Städer, utan at åsidosätta den Christeliga kärlekens pligter* av Samuel Ödmann från 1788. Texternas bibliografiska data beskrivs närmare i bilagan.

3.2.1. Betänkande om Fattig Hus Inrättningen

Hallmans skrift är en liten bok på 39 sidor. Termen *betänkande* leder för en nutida läsare tanken till en utredning som tillkommit på uppdrag av någon myndighet, men det finns inget i Hallmans text eller i förordet som tyder på att han inte skulle ha skrivit texten på eget initiativ. Av titelbladet framgår att Hallman var kyrkoherde i Hedwig Eleonoras församling i Stockholm, och det är rimligt att anta att det är hans professionella erfarenheter som har föranlett honom att fatta pennan.

Texten inleds med ett målande och bitvis dramatiskt framställt avsnitt, som beskriver fattigdomens orsaker och yttringar. Avsnittet är skrivet på ett sätt som gör att man kan misstänka att Hallman medvetet har valt att försöka fånga läsarens intresse och locka till vidare läsning. Redan inledningsmeningen väcker nyfikenheten: ”Grunden til et uselt lefwerne lägges ganska ofta i späda barndomen, hos de rika igenom en hwekelig upfostran; hos de fattiga genom brist på nödtorftigt underhåld;”

Efter inledningen följer fyra avsnitt i vilka Hallman ringar in problemområdet och ger en bakgrund till den fortsatta framställningen. Han ger rationella skäl till att avhjälpa fattigdomen, av vilka ett är att man (=samhället) kan ha bättre nytta av barnen om de uppfostras i barnhus än om de springer vind för våg. Han betonar värdet av sjukhus och av att inrätta manufakturer och fabriker, och han understryker vikten av att gällande förordningar faktiskt efterlevs. I det sjätte avsnittet diskuterar Hallman vilka som egentligen bör komma i åtnjutande av hjälp. Han konstaterar att hur man än organiserar samhället så kommer det att finnas fattiga, och han konstaterar att de som fordrar det allmännas omsorg är av två slag: ”Fattige som blygas vid tiggare-stafwen; Fattige som intet annat

kunna och böra än anses för werkelige Allmoso-hjon”. De båda kategorierna definieras.

Därefter följer fem avsnitt som på olika sätt behandlar möjligheterna att genom uttaxeringar frigöra medel för de fattigas vård. Resonemanget tar sin utgångspunkt i bibelordet ”Alt hwad I wiljen / at människorna skola göra eder / det görer ock I dem”, som uppmuntrar till frivilligt givande, men Hallman anser att en för alla fastlagd taxa är bättre ”ty det twingar den motwilliga, förminskar den willigas utgift, och förekommer, at den ena tiggaren icke må dö af hunger, när den andra förslöser en ymnogare almoso i liderlighet”.

Först i det tolfte avsnittet närmar sig Hallman det som är hans egentliga ärende, nämligen byggandet av ett fattighus, vilket senare preciseras till ett fattighus i Stockholm med plats för 1000 nödlidande. Han blir efterhand påtagligt konkret och redogör för kostnaden för varje enskild person, för fattighusets placering, för verksamhetens organisering, för personalbehoven samt slutligen för finansieringen. Texten avslutas med en from förhoppning om att allt inte ska stanna på papperet.

Textens primära budskap är alltså mycket tydligt; det är frågan om att få till stånd ett fattighus i Stockholm. Det tar emellertid ganska lång tid innan detta blir uppenbart för läsaren; man läser länge texten som en mer allmän utredning av fattigvårdsproblemens orsaker och yttringar.

Liksom i författningstexterna (se ovan) är perspektivet överhetens; det är de välbeställda i samhället som på bästa sätt ska organisera vården av de sämst lottade. Men skillnaderna i inlevelseförmåga (eller vilja till inlevelse) är stora. Hallman beskriver nöden med påtaglig empati:

Et ömt och eftertänksamt hjerta kan icke annat än oroas, när man ser en hop med små af hunger, köld och wanskötsel swartbleka och utmagrade barn, knappast til sin skröplighet skylte af några orena tiggareslarfwor, sitta eller löpa skocktahls på gatorna, öfwerfalla folk med tiggande och skrik, och lära bli oförskämda: [. . .]

Det kristliga perspektivet är också viktigt. Det är den kristnes plikt att hjälpa sina medmänniskor, och i anslutning till det ovan citerade bibelordet gör Hallman en utläggning som närmast för tanken till en predikan:

Ifrån den ringesta til och med den högsta medlemmen i Riks-kroppen, är det ingen, som kan göra sig säker om sin wälmåga intil dödsstunden; människelig försigtighet hittar aldrig så tilförlåteliga hinder emot eländet, at man kan med trygghet säga sig aldrig skola råka deruti, ty vår lycka står i HERrans Hand, som himmel och jord gjort hafwer;

Det kristliga perspektivet förenas emellertid med ett tydligt nyttoperspektiv. Att hjälpa de svaga är också ett sätt att försäkra samhället om framtida arbetskraft:

Saken bör hjälpas med så mycket större billighet, som det lärer til landets besynnerliga winning: man föder en föl-unge i 4 åhr, at han skal blifwa en god tjäns-häst i 12 åhr, på hwilken tid han betalar med stor fördel de tjänstlöse åhrens foder och rykt, huru fast mer må icke et Land och Rike se sin goda utkomst af de inrättningar, som igenom en god Barna-fostran skaffar godt förnuftigt och arbetsamt folk?

Som redan framgått av citaten innehåller texten både beskrivande och resonerande partier. I textens sista tredjedel, där Hallman behandlar sitt egentliga ärende, blir texten också argumenterande och utredande. Argumentationen blir mycket tydlig i avsnittet om fattighusets placering. Det bör placeras utanför staden ”på sandig mark och luftig ort / samt wid friskt watn” av följande fem skäl: För det första för besparingens skull, för det andra för att undvika smittsamma sjukdomar, för det tredje för att undvika tiggeri i staden, för det fjärde för att stadsbefolkningen ska slippa se de vanskapta och för det femte för att man lättare ska kunna hålla ordning vid gudstjänsterna.

En annan argumentationspunkt gäller hur man undviker förskingring av de fattigas medel. Här går Hallman försiktigare fram, men budskapet är ändå tydligt:

[. . .] i anseende til den dödliga synd, som är i slikt försnillande, så förbjuder oss den Christeliga kärleken i thy måhl misstro vår nästa; men bör likwäl wid inrätningen alla försigtiga mått och steg tagas der emot, dels at icke gifwa Syslo-männen tilfälle til synd, dels at icke gifwa androm anledning til misstroende.

Hela det parti av texten som behandlar det tänkta fattighuset har en utredande (och lite omständlig) karaktär. Den blir särskilt tydlig i avsnittet om hur det administrativa ansvaret ska organiseras:

Et antahl af 108 personer är utsat, af orsak, at här behöfwes en Hufwudman / som äger sammankalla Förestånderskapet, föreställa hwad nödigt är och wärkställa utslagen; En *Contraleur* som äger efter utfärdade utslag af Minnes-Boken at ut afsignera penningarne, en *Casseur* dem at utgifwa, och en *Revisor* til öfwerseendet af Räkenskaperne; [. . .] Af de öfriga 104 böra twenne i war weka wara Syslo-män, hwilkas sysla skulle bestå der uti, at hwar sin dag i wekan wara i huset och tilse, at taxa, mat-ordning och den fattigas skötsel rätt hand-hades; [. . .]

Det är alltså en mycket omfattande organisation som Hallman tänker sig, och den är beskriven med mycket stor detaljrikedom.

Textens översiktliga disposition framgår av innehållsreferatet. Den är inte svår att följa, och varje avsnitt är relativt väl sammansatt, men läsaren får ingen hjälp i form av innehållsförteckning eller rubriker. Den enda metatextuella markering som förekommer finns i det tjugonde och sista avsnittet och behandlar just framställningsordningen:

Sedan man med detta betänkande yttrat sin mening, om Fattig-Husets både nödwändighet och wid magt-hållande, frågas sluteligen, hwar penningar skola tagas til des första anläggning; naturliga ordningen har tyckst fordra, at man bordt först tala om det; men, som man ansedt Husets anläggning för förfång, om icke des wid magt-hållande ståt at förmoda, ty har man först afgjort det sednare såsom det swåresta, at det måtte wara en upmuntran til det förra såsom en långt lättare sak.

Textkaraktären är, som också framgått ovan, tämligen varierad, med både beskrivande, resonerande, argumenterande och utredande partier. Språket är emellertid hela tiden enkelt, utan tunga syntaktiska konstruktioner och med ett ordval som i huvudsak känns ganska vardagligt (se siffervärden i tabellen). Det är troligt att Hallmans profession har spelat in här; han bör ha varit van att uttrycka sig inför människor med blandade förkunskaper.

3.2.2. Tankar om Husbönders och Tienstehjons Naturliga Rätt.

Chydenius' text är en 58-sidig skrift som väckte stor uppmärksamhet när den kom ut 1778 och som uppmärksammats i senare framställningar om det sena 1700-talets ekonomiska och politiska liv. Lindroth (1978:145) skriver att "Chydenius bars fram av en övermäktig demokratisk lidelse, en medkänsla, som helt är hans personliga egendom" och att han "skriver en lysande svensk prosa – klar och slagkraftig med enkla, drabbande bilder". Heckscher skriver att "enkelheten i åskådning [var] det ena av Chydenius' mest utmärkande drag, och han var redan därigenom en mycket god exponent för upplysningstiden och den tidiga liberalismen, som han även på de flesta andra sätt i ovanligt hög grad förkroppsligade" (1957:227). Den analys som redovisas i det följande kommer inte att vederlägga dessa karakteristiker, men lite mer i detalj visa hur Chydenius bygger upp sin text.

Texten är indelad i 17 avsnitt, av vilka det första ger en översiktlig beskrivning av de rådande förhållandena och motiveringar till arbetet. I det tredje avsnittet presenteras de tre frågor som behandlas och vi får en disposition av den följande texten. Avsnitten 4 – 6 behandlar den första frågan, nämligen om arbetarna bör tvingas till årstjänst. Den andra frågan, som gäller om lönerna för tjänstefolk ska bestämmas genom lagstiftning, behandlas i avsnitten 7 och 8, och den tredje frågan, om man ska fördela tjänstefolk genom lottdragning, i avsnitt 9.

I det tionde avsnittet vidgas perspektivet och Chydenius för ett principiellt resonemang om hur lagstiftningen bör vara utformad och i det elfte och tolfte ger han ett enkelt svar på frågan genom att förorda så stor frihet som möjligt. "Jag talar allenast för det ena lilla; men välsignade ordet *Friheten*. Jag tror, at naturen så i detta, som mångt annat, sig sielfvom lemnad, uträttar långt mera, än många utstuderade och spitsfundige planer, hvaraf deras upfinnare utlofva idel gull och gröna skogar." Han uppehåller sig också vid giftermålsrätten. I avsnitten 13 och 14 återkommer han till resonemangen om lagstadgade årslöner, och i avsnitt 15 konstaterar han att lagstiftningen måste komma i samklang med rådande praxis om inte förtroendet för lagarna ska undergrävas. I avsnitt 16 ger han ett eget konkret förslag till förordning. Förslaget är kortfattat och går ut på att tidigare förordningar förklaras ogiltiga och att man i framtiden låter tjänsteförhållandena bero av en ömsesidig

överenskommelse mellan husbonden och dem som tar tjänst hos honom. Det sjuttonde avsnittet är ett slags avrundning.

I det följande kommer jag i första hand att uppehålla mig vid avsnitten 4–6, vilka alltså behandlar frågan om arbetare bör tvingas till årstjänst. Textpartiets centrala budskap är att arbetstvång är oförenligt med naturlig och gudomlig rätt, och syftet med texten är att övertyga läsaren om det riktiga i denna ståndpunkt.

Perspektivet är ett uppifrånperspektiv i den meningen att Chydenius talar för en annan (lägre) samhällsklass än den han själv tillhör. Chydenius ställer sig emellertid på de fattigas sida och visar tydligt på ett empatiskt förhållningssätt:

Tänk! om du eller jag, min läsare, blefve prompt förde hemifrån med våld, antingen at hållas inneslutne på en borggård, eller i tienst hos en herre, och vi sporde af krono-betienten, som släpade oss bort, hvarföre vederfars oss detta och vår frihet beröfvas oss, hvad hafve vi gjort? och vi då finge til svar: I hafven väl icke ännu gjort, men i eder frihet kunnen i snart begå något brott, därföre är det bättre för eder och för det almäna at förebygga sådant härigenom. Hvad skulle vi väl tycka om detta förmynderskap? Vi ropade våld! våld! at fångsla oss, för än vi brutit, och jag vet ej om det vore stort annat.

I ett tidigare avsnitt anger Chydenius explicit det egna perspektivet och intresset:

De ringastes frihet hafver blifvit ämnet för min undersökning: jag kan ej härutinnan tala för eget intresse, ty jag är sielf årligen behöfvande af 12 eller 13 lagstadda tienstehion; och borde derföre snarare siunga utur samma pipa med stor del andra husbönder.

Chydenius människosyn måste sägas vara påfallande modern. Heckscher (1957: 227) beskriver en del av hans texter som ”ultraradikala”. Han driver oerhört hårt kravet att var och en – oavsett samhällsställning – måste ha rätt att själv bestämma över sitt eget liv. *Frihet* är ett ord som ständigt återkommer i texten.

Chydenius' argumentation är nästan genomgående uppbyggd enligt den retoriska principen *confutatio* eller *refutatio* (se Johannesson 1990:62).

Han presenterar först den tänkte meningsmotståndarens argument, varefter han vederlägger dem.

Den första frågan gäller om arbetare som inte tagit årstjänst verkligen kan anses för obrottsliga. Chydenius skriver:

[...]mine motsägare få anledning at påstå: Huru kunna sådane anses för obrottslige [sic!], dem lagen dömt för landstrykare, lösdrivvare och lättingar, som ej ega något försvar, och därför ej bör tolas i hela riket? Men härtil får jag först svara: detta är den tydligaste *petitio principii*: Du bevisar med tienstehjons stadgans ord deras brottslighet, då det just som bäst är i fråga, om de äro sådane, som samma stadga kallar dem.

Därefter följer ett resonemang om huruvida friheten leder till lättja, vilket Chydenius tillbakavisar med argumentet att lättja inte är brottsligt men ”straffar sin egare med armod och fattigdom”. Ett liknande resonemang förs om liderlighet och laster, som Chydenius löser upp med den ovan citerade passagen om hur läsaren själv skulle reagera om han plötsligt blev berövad sin frihet. Därifrån är steget inte långt till ett mer principiellt resonemang om likhet inför lagen:

Sådane löse arbetare, säger man, om de ock icke annat brott begått, äro ju enligt våra lager [sic!] nog brottslige, då de icke antagit års-tienst, och därför med rätta förfalne til det straff af publikt arbete och spinhus, som lagen pålägger dem. Alt rätt, om sådane lagar få tagas för billige och oryggelige; men då just samma lagars billighet är satt i fråga, kan med dem ingenting bevisas. Är det brott att icke antaga års-tienst, så måste det vara för alla, eho det vara må; ty annars förlorar man alla rätta begrepp om brott. Men som ingen sådant kan påstå, såsom i sig sielf orimeligt, försvinner äfven med det samma al brottslighet för arbetare. Och skal den änteligen någorstädes vara, så måste den då igenfinnas i födslen.

Den tänkte meningsmotståndarens linje blir då en annan, nämligen att även om arbetaren lever under tvång, så har han det ju ofta ganska bra, kanske bättre än han skulle haft i frihet. Mot detta svara Chydenius med närmast aforistiska formuleringar:

Friheten med torra bitar är ofta angenämare för en människa, än en ymnig föda under en annans välde. Det kostar väl, at sätta fötter under eget bord, men hvem gör icke det heldre, med mager utkomst, än mår väl såsom en annans tienare?

I det sjätte avsnittet behandlas med samma teknik frågan om tjänstehjons och backstugusittares möjligheter att ingå giftermål. Resonemanget ger Chydenius tillfälle att gissla överdrivna statliga regleringar och inkonsekvenser och godtycke i lagstiftningen och dess tillämpning.

Man räknar, man calculerar, man stadgar, man reglerar om alting, som man säger, til fortplantning af sit slägte, men i stället för inbyggare på jorden, har man några ziffror på papperet om stora möjligheter, som alle dock äro utan lif och rörelse.

Vil man befria dem, så tager man et fribref ifrån den ena hyllan i förordnings-archivo, och dömer dem lösa; men tycker man omständigheterna fordra tienste-hion åt oss sielfva eller våra vänner, så tager man en hel bundt fördömmelser öfver lösdrifvare, lättingar &c. ifrån den andra hyllan, och sätter hela Krono-betieningen i rörelse at inställa dem i års-tienst.

Argumentationen är åskådlig och lätt att följa, men har samtidigt en abstrakt karaktär, i och med att det inte är autentiska fall och autentiska meningsmotståndare som figurerar. Det avgörande i argumentationen är den abstrakta frihetsprincipen; hänvisningar till samhällelig statistik, till ekonomiska realiteter eller egna redovisade erfarenheter förekommer inte.

Bilden saknas elektroniskt

Ur: Chydenius, Tankar om Husbönders och Tienstehjons Naturliga Rätt

Några förklaringar till rådande förhållanden förekommer egentligen inte heller. Det som i stället tas upp är olika konsekvenser som förändringar i lagstiftningen skulle kunna få.

Dispositionen tydliggjordes ovan i samband med beskrivningen av argumentationssättet. Ett antal problem eller problemområden behandlas i tur och ordning med argument och motargument. Dispositionen markeras på ganska många ställen av metatextuella inslag: ”Således kommer nu först at undersökas om [...]”, ”Lät oss derföre undersöka deras brottslighet, hvaruti den består [...]”, ”Längre fram få vi se närmare in i den saken; nu är alenast den frågan före [...]”.

I syfte att få en tydligare bild av textens kohesion har jag studerat vilka ledfamiljer som förekommer i det korta textstycke som återges på sidan 33. En ledfamilj utgörs av beteckningar för ”de fattiga”: *backstuguhion – dem – dem – dem – dem – de – dem – deras – dem – dem – tjänstehion – lösdrivvare lättingar &c. – dem – tjänstehion – arbetare – deras – dem – dem – sig – de sina*. En annan utgörs av ”överheten”: *Öfverheten – man – man – man – man – man – man – oss sielfva – våra vänner – man – den ene landshöfdingen – husbönderne – de andre*. En tredje är ”förordningar”: *Tienstehions-Statgan – flere förfatningar – våra politiska förfatningar – förordningar – et fribref – förordnings-archivo – fördömelser – den andra hyllan – lösdrivvare-bundten – fri-brefvet – enahanda lagar – säkerhets act – den enda*.

Den enkla genomgången ger underlag för några reflexioner. Textavsnittet är tematiskt enhetligt och i den meningen tätt; några få ledfamiljer dominerar genom hela avsnittet. Däremot är packningsgraden och konkretionsnivån ganska låg. De pronomen som används flitigt blir fullt begripliga, men syftningen är inte alldeles entydig i varje enskilt fall. Den abstrakta textkaraktären som omtalades tidigare blir synlig här också. De olika uttrycken inom varje ledfamilj ingår inte heller i några komplicerade relationer; det finns knappast några hyponymer.

Som framgick av den inledande innehållsbeskrivningen och av analysen av argumentationstekniken är de övergripande sammanhangen tydliga i texten. Till det bidrar också de metatextuella inslagen.

Det faktum att Chydenius framställning så tydligt är ett principresonemang får konsekvenser för textens karaktär. Det saknas nästan helt berättande och/eller dramatiska partier som ger texten konkretion. De situationer som målas upp och som ingår som led i

argumenteringen är hypotetiska situationer eller typsituationer som snarast har ett slags generisk betydelse. Ett exempel:

Hvaruti består väl en fattig arbetares välfärd, om icke i frihet at bygga och bo på jorden, försörja sig och sit slägte; och den fattiges egendom är föga annat, än friheten och förmågan at arbeta och förvärfva sig sina dageliga behof? Blifva desse rättigheter honom förmente, eller inskränkte, och han med tvång bragt under något förmynderskap, det må af förmyndarne beprisas för huru lyckeligt som helst för honom, så är klart, at han är till större eller mindre del förderfvad til sin välfärd, och honom beröfvad någon del av sin egendom eller frihet at förtiena sig:

Avsnittet handlar om en fattig arbetares välfärd, men det är inte någon speciell namngiven eller på annat sätt identifierad arbetare det är frågan om utan den generiske eller typiske arbetaren. Andra meningen i citatet inleds med en konditionalsats som målar upp en typsituation som den typiske arbetaren kan komma att hamna i, varefter Chydenius anger konsekvenserna, nämligen att han är ”förderfvad til sin välfärd”. Sättet att skriva har här likheter med olika former av författningstext, som måste skrivas så att de får generell räckvidd. Här följer ytterligare ett par exempel, där samma teknik används:

Hvad straff har den late jord- och hemmans-brukaren för sin lätja? Intet straffar lagen honom, men hunger och fattigdom blir hans straff, och han går til slut från gård och grund, såsom sparv från ax, och det är plikt nog.

När dräng och piga gifta sig i sin tjenst, förlora de gemenligen någon del af sit förra förtroende hos sit husbonde-folk: hafva deras husbönder tilgång på tjenste-hion, vräka de dem åtminstone nästa fardag, och ingen vil mera hafva dem. annars än i högsta nödfall, då äro desse stackare utan fädernesland:

Den använda tekniken leder också till frekventa läsartilltal:

Men får jag nu, min läsare, häremot erinra:

Tänk! om du eller jag, min läsare, blefve prompt förde hemifrån med våld
[...]

Dertil behöfves ej mera, säger du, än då han ej bevisligen innehafver årstienst [...]

Den syntaktiska komplexiteten är påfallande låg. Den genomsnittliga makrosyntagmlängden är endast 16,9 ord och bisatsfrekvenserna är låga (se tabell i bilagan). En anledning till den låga bisatsfrekvensen är att Chydenius är sparsam med relativsatser (och av dem som förekommer är mer än hälften adverbbinledda relativsatser och allmänna relativsatser). Informationen förmedlas inte i inskottsform; stället är adverbialsbisatserna vanliga. De satstyper som dominerar är alltså bl a de som används för att bygga upp typsituationerna.

Den låga syntaktiska komplexiteten förstärks av en påfallande låg n/v-kvot, 0,56. Ordklassfördelningen är f.ö. inte särdeles lättolkad. Substantiven är relativt lågfrekventa, medan verben är något vanligare än i de andra 1700-talstexterna. Användningen av 1 och 2 personens pronomen, som motiverats ovan, drar upp det totala pronomenvärdet. Avsnittet som användes ovan för att beskriva kohesionen har inte ingått i grammatiska beräkningarna, men där framgår det tydligt att Chydenius inte väjer för att använda pronomen i stället för substantiv.

Det finns ett stort inslag av horisontell intertextualitet (Fairclough 1992:103) i Chydenius' text, nämligen alla de formuleringar som återger den tänkte meningsmotståndarens – och möjligen också den allmänna opinionens – åsikter. I avsnitt 10 finns ett längre citat som återger (den typiske) husbondens klagan:

”Riket måste ju gå under genom tjenste-folkets sielftvåld och öfverdåd, och genom deras ofanteligen upstegrade löner: Icke får man tjenstefolk, icke arbeta de med flit, och icke kan det bära sig för en landthushållare, at betala så stora löner [...].”

Här liksom i andra fall är det Chydenius' egna formuleringar som återges.

3.2.3. Tankar om sättet ...

Texten är en uppsats inlämnad till en pristävling anordnad av Göteborgska Vetenskaps och Witterhets Samhället. Man kan alltså förutsätta att Ödmann ansträngt sig för att tänka kloka tankar och att han vinnlagt sig om den språkliga utformningen. Texten har rimligen lästs

noga och intensivt av en liten grupp personer, men det är inte säkert att den har nått vidare spridning.

Textens syfte är som framgår av rubriken, att föreslå åtgärder för att komma tillrätta med tiggeriet. Men Ödmann ger inte bara förslag; han reder också ut en del av fattigdomens orsaker och beskriver dess verkningar. Texten har alltså både preskriptiva, deskriptiva och explanatoriska partier.

Innehållet beskrivs bäst tillsammans med dispositionen. Efter en inledande bugning för sällskapet och ett tillbakavisande av tanken på repressiva åtgärder följer en utredning om människans natur, som går ut på att varje människa i varje samhälle eftersträvar självständighet och att därför ingen självmant väljer tiggeriet som näringsfång. Ödmann menar att "ingen kan sägas vara mindre sjelfständig, än den, som tigger". Därefter följer ett avsnitt om lättjan, som går ut på att det är avsaknaden av arbete och det därav följande tiggeriet som är orsaken till lättjan, inte lättjan som är orsaken till tiggeriet.

Det följande avsnittet beskriver tiggeriets utbredning i Sverige och i andra länder. Beskrivningen, som bitvis har stor konkretion, utfaller till Sveriges fördel; tiggeriet är mindre utbrett här än i andra länder i Europa, som Ödmann tydligen har egna erfarenheter av. Inte desto mindre finns det problem här också, och därför "vore det visserligen en ganska viktig sak, at se de bettlandes antal, om icke minskadt, åtminstone försörjdt genom inrättningar, som skilja den verkligen torftige från lättningen [...]". Därmed är Ödmann framme vid kärnfrågan, hur man hanterar problemet att minska tiggeriet utan att åsidosätta "människokärlekens pligter".

Första åtgärden är att noga ta reda på vilka som inte driver någon "borgerlig näring", dvs som är potentiella tiggare. När man gjort det bör man dela in dem i tre klasser, 1) de egentliga allmosehjonerna, 2) äldre personer som skulle kunna bidra något till sin egen försörjning och 3) familjer som inte kan försörja sina barn. Han menar att "[utan] en så beskaffad redig Classification kan ingen ordentelig utväg tagas til tiggeriers afhjälpande i städerna". När klassificeringen väl är avklarad måste man göra en kalkyl över kostnaderna och därefter ska man fundera över åtgärder för att dra in medel. Ödmann presenterar ett antal konkreta förslag: förmyndare, fattigkassor, rättvisare fördelning mellan kyrkan och de fattiga, uppmuntran till givmildhet (i olika exemplifierade

sammanhang) samt taxering. Varje förslag presenteras ganska utförligt. Däremot vill Ödmann ha bort fattighåven och klockan/bjällran.

Nästa steg i resonemanget blir att diskutera förvaltningen av de på olika sätt insamlade medlen. Den första klassen bör få hjälp i form av livsmedel hellre än pengar. Ödmann åberopar bland annat stordriftsfördelar. Han presenterar också ett förslag att lösa bostadsfrågan. (Se nedan.) Efter en digression om småstädernas näringslivsstruktur kommer Ödmann in på förslag till sysselsättningar för personer ur den andra klassen. Han nämner bl a gatuhållning och spinneri. De framställda produkterna skulle kunna säljas till underpris och därför vara garanterade avsättning. Resonemanget är starkt merklantilistiskt, och det blir explicit så när han kommer över till den tredje klassen:

I en tid då den grundsatsen hålles för ostridig, at mängden af invånare utgör Länders styrka, då Fäderneslandet, genom giftermåls upmuntran, söker förmera vår folkflock, då hemmans klyfningar tillstädjas och backstugor prisas för gagneliga, är det en besynnerlig omständighet, at så sparsame utvägar uptänkas till det upväxande slägtets bibehållande.

Det är alltså omsorgen om barnen som här är det centrala. Möjligheten att få hjälp från staten eller hospitalsfonderna tillbakavisas. I stället bör den enskildes givmildhet uppmuntras. (Här glider Ödmann tillbaka i åtgärder för medelsinsamling i stället för förvaltning.) Han utvecklar tanken på uttaxering och menar att "en jämn fördelning på staden, efter upprättadt förslag öfver behofen, är den bästa grunden". Ödmann föreslår också något som liknar ett barnbidrag. Mot slutet kommer Ödmann tillbaka till bidragens användning. Barnen måste läras att bli nyttiga. De bör sättas i arbete med mindre sysslor. Slutligen gör han en ny bugning för sällskapet.

Ödmanns perspektiv är givetvis ett uppifrånperspektiv; han talar om de fattiga som en särskild grupp, skild från den grupp han själv tillhör. Han saknar emellertid inte förmåga till empati:

Men när magen ej längre låter afspisa sig med sömn och maklighet, sträckes gemenligen första omtanken efter utväg at något förtjena.

Uppifrånsperspektivet förenas med en stark tilltro till myndighetsplanering. Tanken leds till olika former av social ingenjörskonst. Det ges inget utrymme för liberalism. De samhälleliga och sociala aspekter som blir tydliga i texten är i stället medmänsklighet, administration, moral och patriarkalism.

Ödmanns text är i hög grad argumenterande. Den övergripande ståndpunkten är att samhället/medborgarna måste ta hand om de fattiga, så att tiggeriet minimeras. Argumentationen för denna ståndpunkt är inte explicit religiös; den bygger snarare på människokärlek och hänvisningar till ett ädelt sinnelag. Man kan säga att det är en humanitär inställning som gör sig gällande:

[...] så tänker icke den ädelsinnade Medborgaren. Här är fråga om bistånd och hjälp; icke at bringa nöden til fullt elände, eländet til förtvifvlan [...].

Skola tiggerier förekommas, utan at människokärlekens pligter åsidosättas, så är oumgängeligt, at de, som förmå arbeta, förses med utvägar dertil, samt at de orklöse försörjas.

Det som Ödmann mer explicit argumenterar för är olika åtgärder för att lösa problemen. Argumentationen är utförlig, bitvis omständlig, men man kan säga att texten uppfyller höga krav på diskursivitet. Han anför motiveringar för ståndpunkterna.

Ödmann hänvisar till egna erfarenheter, t ex i avsnittet om människans önskan att vara självständig:

Jag ser tjenstefolk lemna de bästa husbönder och med fördubbladt nöje underkasta sig en knapp bergning genom ökade bekymmer. Jag ser en Kammartjenare, som i kost och lön åtnjuter omkring 70 à 80 Riksd., illfänas at blifva Waktmästare i et Collegio med 20 Rd:s. inkomst. [- -] Så långt går åtrån efter sjelfständighet, at den ofta tilskapar Allmosohjon; men ingen kan sägas vara mindre sjelfständig än den, som tigger. (36f)

I samma avsnitt finns exempel från andra samhällen som fungerar som ett slags universalistiskt argument.

Eländesbeskrivningar spelar en ganska stor roll i framställningen, dels för att motivera åtgärder, dels för att visa på den svenska befolkningens uthållighet och tålmodighet.

Den hungers nöd, som 1773 härjade i Dalarna, nödgade folket at söka födan i de gränsande Provincer, med den olyckliga följd, at en ganska maligne rötfeber utbrede sig öfver Helsingland och borttog flera hundrade personer til en obotelig saknad för detta folkfattiga land. I städer kringbära sådane Allmosohjon smittor och utslagsfebrar i husen, och än oftare nyttja de tillfället at stjåla, eller åtminstone, at dertil utspana tillfälle, m.m.

Det är icke ovanligt hos oss at träffa Hemmansbrukare, torpare och inhysesshjon, som framdraga sin usla varelse med hunger och otjenliga födoämnen, sådeles i Norrland, med bröd af mäsik, agnar, linknopp, barkmjöl, utan at någon får det infall at tigga, om än lifvets aftynande synbart är teknadt på deras bleknade läppar.

Det förekommer också partier där nyttoperspektivet blir tydligt:

Det är sällsynt, at barn, som framdragit sig med tiggande, blifva dugelige arbetare. De vänja sig tidigt at missvärda begrepet om den tilfridsställelsen at försörja sig sjelfva.

Statistiska uppgifter spelar ingen stor roll i argumentationen, men de saknas inte helt. I ett resonemang om fördelningen mellan kyrkan och de fattiga säger Ödmann att "[alla] Rikets Kyrkoräkningar skola visa, at Kyrkans inkomster förhålla sig til de fattiges såsom 5 til 2". Det är ju emellertid så, att Ödmann snarast efterlyser statistik som sin första punkt på åtgärdsprogrammet.

Det som framför allt får bära argumentationen är de konkreta exemplen. Konkretionen blir väldigt tydlig när Ödmann med ett räkneexempel visar hur äldre kvinnor skulle kunna bidra till sin egen försörjning genom att spinna garn.

Låt vara, at en mark tresträngsgarn, som kostar Cassa 5 dal. kp:mt, d.å. 2 dal. 16 för linet, och 2 dal. 16 för spinning, skulle säljas för 4 dal. 16. Wisserligen är det förlust; men, då Cassan förlorat 20 Riksd., som skulle

ändå gifvas gratis, hade de fattige med 720 markers spinning förtjent omkring 2100 daler; hvarmed de voro mera belåtna, än med den rena gåfvan.

De förklaringar till fattigdomen som Ödmann aktualiserar är framför allt ålder, sjukdom och stora barnkullar, liksom tillfällig missväxt. Han kommer in på lättjan men som framgått ovan menar han inte att det är en primär orsak till fattigdom/tiggeri. Däremot säger han ingenting om överbefolkning på en samhällslig nivå (de stora barnkullarna framställs som ett privat problem) eller om näringslivsstrukturen. De åtgärder han föreslår förutsätter ingen alternativ organisation av det samhällsliga arbetet.

Dispositionen har beskrivits ovan i samband med innehållsgenomgången. Som framgick där är dispositionen väl genomtänkt och Ödmann lyckas genomföra vad han föresatt sig. Den genomtänkta dispositionen och det sammanhållna innehållet (bortsett från några digressioner) gör att textens koherens är stark. Sammanhangen blir tydliga också för en läsare drygt 200 år senare.

Kohesionen låter sig inte lika lätt sammanfattas, men man får ett allmänt intryck av att textbindningen är tät. På sidan 41 återges ett kortare avsnitt som behandlar frågan om de fattigas bostäder.

Den viktigaste ledfamiljen (referenskedjan) kan betecknas 'byggnad', med mer eller mindre synonyma uttryck som *Fattighus*, *husrum*, *stora stenhusbyggnader*, *palatser*, *Lazaretter*, *Sjukhus*, *de prydligaste husen*, *Fattighus*, *åbygd gårdstomt* och *något tjenligt hus*. Till detta kommer hyponymiska uttryck som *stål-sängar*, *kostsamma anstalter*, *ett tak*, *en vägg* och *timret* samt de abstrakt använda *värma* och *husrum*. De använda verben och participformerna bidrar till att ytterligare öka kohesionen: *inrättade*, *anskaffande*, *utgöra*, *försedde*, *bygger*, *bygges*, *inropas* och *köpa*.

Bilden saknas elektroniskt

Ur: Ödmann, Tankar om sättet, at förekomma tiggerier i Städer, utan at åsidosättaden Christeliga kärlekens pligter.

En annan ledfamilj är den som kan betecknas 'behövande', med uttryck som *denna Classens behöfvande, sina fattige, de nödlidande, desse fattige, de fattige af andra Classen* och *de mest nödlidande*. En tredje ledfamilj är 'lokalbeteckningar' med uttryck som *de större städer, de smärre [städer], städer, et fattigt land, små städer* och *Upstäderna*.

Avsnittet domineras alltså av ett litet antal ledfamiljer, som var och en har ganska många representanter. Uttrycken upprepas emellertid sällan ordagrant utan varierar på olika sätt. Sammantaget kan avsnittet karakteriseras som tätt sammanhållet och elaborerat. Avsnittet är pregnant och omsorgsfullt bearbetat. Hela texten ser inte ut exakt på detta sätt, men den visar hela tiden tecken på omsorgsfull bearbetning. Ödmann har velat skapa ett slags konstprosa, men han har inte anslutit till den sorts konstprosa som vid samma tid odlades i Svenska Akademien.

Ett annat drag i texten som bidrar till det konstfärdiga är de dramatiserande, drastiska och målande partierna. Ett exempel finns i det nyss illustrerade avsnittet, där Ödmann talar om *regnets floder* och *Nordanvindens genomträngande ilningar*. Andra – och mer utarbetade – exempel finner man i de partier som behandlar fattigdomens och tiggeriets yttringar på olika håll i världen.

I sjelfa trängslen på gatorna i Westmünster, är jag lika förföljd, som då jag spatserar i Hyde Parc, af falska träben, som icke behövas, af plåster som hölja föregifna rötsår, af blinde, som se så väl som jag, af dumbar, som följande natten drifva gäck med min lättrogenhet i St. Giles, under det de, vid en Pouchebål, läsa Avisorna.

Jag vil ej nämna de tiggare, som i Ängland hviska en resande i örat med en spänd pistol för hjertat, eller, på Andalusiens bergsryggar, med en rostig pamp vid sidan, presentera et caffibrunt ansigte, i hvars drag man kan läsa Arabens roflystnad, och ifrån hvilkas bistra blickar man gerna löser sig med 1/4 Pesos.

Caraibiskan sätter med förtviflan knifven på en nyfödd dotters strupe, at frälsa henne från den trälsamma framtid, som hos detta folk är könets lott [...].

Texten har inga underrubriker, men strukturen tydliggörs på vissa ställen av metatextuella kommentarer, framför allt då Ömann vill introducera en digression:

Betraktom männiko-själens natur. [- - -]

Men måne man väl förlåter mig, at jag i den tredje [klassen] dristar mig at upföra äfven en och annan arbetsför? Man stadne et ögnablick vid detta ordet. [- - -]

Jag tillåter mig här en anmärkning. [- - -]

Skulle dessa förslag til fonder finna et oöfvervinnerligt motstånd, så må man öfverkorsa det, som följer. Det intet är at dela, lönar icke mödan at göra calculer och tiltomta [?] Instructioner. Men i fall en sådan förening vore möjelig, skulle jag fela om mit syftemål, så framt jag icke yttrade mig om förvaltningen. [- - -]

Innan jag yttrar mig om den omtanka en välgrundad Fattig-Inrättning bör sträcka til andra classen, tillåter jag mig några reflexioner öfver de smärre näringsfång i allmänhet. [- - -]

Läsaren får alltså hjälp med att förstå hur vissa partier ska läsas. Däremot förekommer inga sammanfattningar av de olika förslagen.

Texten har en ganska måttlig (syntaktisk) komplexitet (se tabell), med 18,7 ord per makrosyntagm och 112,3 bisatser per 100 MS. Av makrosyntagmerna är det bara 86 % som är påståendemeningar. Texten är i detta avseende ”muntlig”, vilket i sin tur har med läsartilltalet att göra.

Ordklassfördelningen pekar också i viss mån bort från det skriftspråkliga, låt vara att det är långt till den genuint talspråkliga texten. N/V-kvoten är bara 0,71.

3.2.4. Sammanfattande om de debatterande texterna

Det finns ett drag som tydligt förenar de tre analyserade texterna, nämligen det empatiska draget. Alla tre författarna visar tydligt att de har förmått leva sig in i den fattiges situation, vilket i sin tur har medfört att

de är angelägna om att få till stånd förändringar som kan förbättra de fattigas levnadsvillkor. De vägar som de pekar ut är emellertid olika och delvis motstridiga. Chydenius har den mest konsekventa åskådningen med sitt starka betonande av friheten, som pekar framåt mot nästa århundrades diskussion. (Chydenius var ju också mannen bakom 1766 års tryckfrihetsförordning.) Hallman och Ödmann tar båda sin utgångspunkt i den kristliga övertygelsen, som påbjuder medlidande med och omhändertagande av de svaga. De formulerar emellertid inga förslag som skulle rubba den rådande samhällsordningen. I sina konkreta förslag är de i samklang med det 1700-talstänkande som sätter stor tilltro till den organiserade samhällsplaneringen.

Också i språkligt avseende företer de analyserade texterna stora likheter, utan att de för den skull är identiskt uppbyggda. Alla tre texterna har en påfallande enkel syntax, låg n/v-kvot och ett ordförråd som i huvudsak är konkret och lättbegripligt – också för en sentida läsare. Här finns inget av den komprimerade informationsstruktur som kännetecknar legostadgan från 1739 eller den syntaktiska svulstighet som är så påfallande i kungörelsen från 1788. Å andra sidan kännetecknas texterna inte heller av den sortens enkelhet som man finner t.ex. i Linnés prosa (se Hillman 1970). Författarna eftersträvar klarhet och tydlighet, men deras texter är inte fria från konstfärdighet. Man kan exempelvis peka på textinledningen hos Hallman, argumentationstekniken hos Chydenius och textbindningen hos Ödmann. En tänkbar förklaring till deras sätt att skriva är deras gemensamma bakgrund som präster; de är vana vid att uttrycka sig också över svåra ämnen så att människor med varierande bakgrund kan förstå dem. En annan tänkbar förklaring kan vara en allmän ambition att ansluta till ett muntligt framställningssätt. Oavsett vilken förklaringen är uppvisar texterna ett stilideal som man inte ser mycket av under det kommande århundradet.

3.3. Sammanfattande om 1700-talet

Som framgick i kapitlets inledning var 1700-talet i mycket ett motsägelsefullt århundrade, en brytningstid då gamla strukturer och gamla tänkesätt och uttrycksformer efterhand började ifrågasättas. De analyser som jag redovisat här vederlägger inte den uppfattningen. Det är många

olika slags föreställningar om samhället och de fattiga som framkommer, och den språkliga variationen är stor. Variationen skulle sannolikt ha förefallit ännu större om också andra sorters texter hade dragits in i resonemanget.

4. Fattigvårdsdebatt i den kritiska offentligheten

Åren runt 1840 såg det svenska samhället på många sätt annorlunda ut än det hade gjort 50 år tidigare. Litteraturhistorikern Arne Melberg har om perioden 1830–1850 använt termen ”omvandlingssamhället”, med vilket han avser dels omvandlingen från ett samhälle med feodala drag till ett samhälle där den kapitalistiska produktionsordningen dominerar, dels omvandlingen från ett statiskt till ett expansivt samhälle (Melberg 1978:28; se även Frykman & Löfgren 1979).

Förändringarna berörde i högsta grad också offentlighetsstrukturen. En rest från det äldre samhället var *den representativa offentligheten*, i vilket samhällets översta skikt *demonstrerade* sin makt. Under 1800-talets första hälft utvecklades också en *salongsoffentlighet*, som kännetecknades av intimitet och innerlighet. Den har uppenbarligen mest relevans för förståelsen av vissa skönlitterära kretslopp. Den borgerliga offentligheten, som är av större intresse för vårt vidkommande, uppstod i embryonala former redan under 1700-talet (se ovan), men utvecklades med full kraft några decennier in på 1800-talet. Ett viktigt inslag i den borgerliga offentligheten är de olika formerna av textproduktion, som utvecklades snabbt under första halvan av 1800-talet. För att få en översiktlig om än inte fullständig bild av hur fattigvårdsfrågan behandlades i offentligheten har jag gått igenom ett antal historiska arbeten som behandlar fattigvårdsdebatten och noterat de texttyper som forskarna har använt sig av. De undersökta arbetena är Aspelin (1979), Holmberg (1934), Olofsson (1994), Olofsson (1997) och Pettersson (1993).

Många av de texter som åberopas hör till den statligt kontrollerade delen av offentligheten (eller om man så vill den representativa offentligheten). Det är olika författningstexter, propositioner från Kungl. Maj:t, kommittébetänkanden, enkäter i olika frågor (framför allt från landshövdingarna) samt olika slags myndighetsutlåtanden. På gränsen

mellan den representativa och den kritiska offentligheten står riksdagen, som bidrar med debatttexter, motioner och utskottsbetänkanden. Organisationssverige börjar ta form, och frågor med anknytning till fattigvården behandlades t.ex. vid det allmänna lantbruksmötet i Stockholm 1846, vid Malmöhus läns Hushållningssällskap 1845 och av CA Agardh vid Wermländska föreningen för vanvårdade barn 1846. Det förekom också att olika föreningar utlyste tävlingar om förslag att lösa olika sociala frågor.

Den kritiska offentlighetens kärna utgjordes av de efterhand allt vanligare tidningarna (se Severinsson 1996). Fattigvårdsdebatten var tidvis intensiv i tidningar som Svenska Minerva och Svenska Biet, som var konservativa, Aftonbladet, Dagligt Allehanda och Freja, som var liberala samt de mer kortlivade Reform, Folkets röst och Demokraten som närmast var att beteckna som socialistiska. Med dessa tidningar uppstår för första gången ett forum i vilket debatten blir tillgänglig för en större andel av befolkningen (dock fortfarande en liten minoritet).

Fristående debattskrifter av olika slag hade också blivit vanligare. Som exempel kan nämnas CA Agardhs *Om de lägre folkklassernas upplysning* från 1837, Axel von Sydows *Publika arbetens nytta och nödvändighet* från 1840, Gustaf Svederus' *Näringsväsendet i Sverige* från 1840, Torsten Rudenschölds *Tankar om ståndscirkulationen* från 1845 och Carl Raabs *Om statkarls-systemet i Sverige* från 1847.

Det skrevs också en hel del skönlitteratur i vilken fattigdomsproblemen behandlades, som t.ex. Sophie von Knorrings *Torparen och hans omgivning* från 1843, Carl Anton Wetterberghs *Penningar och arbete* från 1847 och Pehr Thomassons *En arbetares lefnadsöden eller Slaflifvet i Sverige* från 1859.

I det följande behandlas dels några texter som kan sägas höra till den representativa offentligheten, dels några texter som ingår i den kritiska offentligheten.

4.1. Texter från den representativa offentligheten

De texter från den representativa offentligheten som behandlas i det följande är i tur och ordning *Betänkande, angående Lagstiftningen om fattigvården i Riket*, som framlades av Lag- samt Allmänna

Besvärutskottet och Ekonomiska utskottet den 30 juli 1840, *Förslag till Stadga om Fattigvården i Riket*, som är ett resultat av samma utskotts arbete, samt *Fattigvårdsförordningen* från 1847. Texternas bibliografiska data beskrivs närmare i bilagan.

4.1.1. Betänkande, angående Lagstiftningen . . .

Den första texten ingår (tillsammans med den andra) i ett större textsammanhang, nämligen riksdagens behandling av 1837 års fattigvårdskommittés betänkande, som hade publicerats ett år tidigare. Texten bär på många sätt spår av tillkomstsituationen, inte minst genom de omfattande referaten av diskussioner som förts i olika instanser.

Det första avsnittet i textsjoket är närmast att betrakta som en adress, som redogör för ärendets handläggning. Stilen är formell, och ett ytligt iögonenfallande drag är att används på vissa substantiv (och substantiverade particip), men inte på alla (*Committerade, Stadga, Fattigvården, Riket, Afdelning, Betänkande, Förslag; skrivelse, fattigvårdsanstalterne, angelägenhet, inflytande, handlingar*).

Det andra avsnittet redogör för vidare handläggning och för de motioner som väckts i ärendet. Även här förekommer versaler på substantiven, men inte så flitigt som i första stycket.

Det tredje avsnittet är ett referat av de kommitterades förslag. Följande problem/aspekter tas upp:

1. Motivering till att socknen (motsv) ska stå för kostnaderna.
2. Motivering till varför kostnaderna inte kan läggas på staten.
3. Effekter på den enskilde ("den naturliga blygseln").
4. Konklusion av de så långt förda resonemangen.
5. Om husbondens ansvar och om flyttningar.
6. Om flyttningar mellan socknar och kommuner.
7. Om skattskrivning.
8. Organisering av fattigvårdens förvaltning och finansiering.

Det stora problemet som lyfts upp är huruvida staten eller den enskilda socknen ska stå för kostnaderna. De kommitterade tycks ha ansett att

ansvaret rätteligen är statens men att en rad praktiska skäl talar emot en sådan ordning. Ett skäl är svårigheten att kontrollera vilka behov den enskilde fattigvårdssökanden egentligen har. Ett annat skäl är socialpsykologiskt: det antas vara svårare att söka hjälp om man känner den som man ska få hjälp av. Det andra problemet är frågan om vilken person (husbonde) eller socken som ska anses ha ansvar för den hjälpsökande. Förslaget till lösning är administrativt.

Det fjärde större avsnittet handlar om de yttranden som avgivits inom Riksständerna. Bl a återkommer problemen med flyttningar, inrättande av fattigvårdskassor inom varje län, bildande av arbetsinrättningar och inrättandet av folkskolor. Förslagen är ganska summariskt presenterade.

Det femte avsnittet är metatextuellt och markerar att det som följer är de resonemang som förs av Allmänna besvärs- och ekonomiutskottet och Lagutskottet.

Det sjätte avsnittet är det centrala avsnittet i texten, dvs motiveringarna till författningstexten, som analyseras i det följande, och det sjunde avsnittet är själva författningstexten (förslaget), som analyseras i nästa avsnitt. Därefter följer reservationer som till en del har en annan stilistisk karaktär.

Det analyserade textavsnittet inleds med ett resonemang om huruvida det är staten eller socknen som ska ansvara för fattigvården. Författarna menar att det egentligen borde vara statens angelägenhet, men att man av olika skäl inte kan följa denna övertygelse. Ett skäl är ekonomiskt; det skulle bli för dyrt därför att staten inte har någon tillräckligt effektiv kontrollapparat. Ett annat och viktigare skäl är att det skulle leda till moraliskt fördärv. Det man är rädd för är att den "Vackra stoltheten att själv förvärfva sitt bröd" skall vika för "beqvämligheten att lefva af nådegåfvor" om den sociala kontrollen minskar. Ju mindre den ansvariga administrativa enheten är, desto större blir möjligheterna att upprätthålla kontroll. Därför vill man inte heller utvidga ansvarsområdet till härader eller prosterier.

Nästa problem som behandlas gäller vad man ska göra med de fattigvårdsbehövande som flyttar från en socken till en annan och därmed lägger ekonomiska bördor på en socken där man inte har arbetat. Ett förslag som har diskuterats är att bilda länsvisa fattigkassor, men eftersom man inte kan se hur dessa skulle finansieras måste man låta förslaget falla. Ett annat förslag går ut på att beskatta dem som anställer

gifta arbetare eller statfolk. Mot detta förslag reser man dels administrativa hinder, dels – och framför allt – sakliga. Resonemanget går ut på att om en arbetsgivare redan på förhand (genom skatt) har betalat för eventuell fattigvård, så bryr han sig inte om att skapa bra förhållanden för sina anställda. Om han däremot bara behöver betala om någon råkar illa ut, så kommer han att skapa goda arbetsförhållanden.

Innehållet i det analyserade textavsnittet är alltså framför allt inriktat mot administrativa problem utifrån den lagstiftande och verkställande myndighetens perspektiv. Den centrala frågan tycks vara: hur ordnar vi fattigvården så att det blir så lite krångel som möjligt till så låga kostnader som möjligt. Vid sidan av denna huvudfråga skymtar också andra överväganden. Moralfrågor aktualiseras i avsnittet om vådan av alltför frikostig ersättning som citerades ovan. Men det är den vårdbehövandes moral som diskuteras, inte samhällsmoralen. Också ansvarsfrågor tas upp, men det sker i ett strategiskt resonemang, där möjligheterna att utkräva ansvar vägs mot arbetsgivarnas och husböndernas benägenhet att betala ersättning för att finansiera fattigvården. Några mer principiella resonemang om den enskildes eller samhällets ansvar förs inte. Inte heller diskuteras mer generella åtgärder för att undanröja fattigvårdsproblemet (jfr analysen av Richerts text nedan).

Texten har en påtagligt resonerande och argumenterande karaktär. Den skulle kunna beskrivas som en diskursiv text (se Svensson 1995) där de diskursiva dragen ibland har drivits in absurdum. Konsekvensen har blivit att texten är påtagligt omständlig. Eftersom den dessutom är mycket abstrakt blir den svårtillgänglig (och bör ha varit det även för en samtida läsare).

Omständligheten förstärks av textens organisation och syntaktiska utformning. Texten är skriven i stora sjok, där de olika frågorna griper in i varandra och utan att läsaren får någon hjälp att genomskåda dispositionsprincipen. Makrosyntagmerna är långa och innehåller ett mycket stort antal bisatser och satsförkortningar (se tabell).

En anledning till den komplicerade syntaktiska strukturen är att författarna hakar satser på varandra i långa kedjor, i vilka de logiska relationerna inte alltid är entydiga. Dessutom använder man relativa adverb på ett sätt som är främmande för modern svenska. Konsekvensen blir att texten får ett överflöd av långa bisatskedjor med oklar koppling

mellan satserna, vilket framgår av det hierarkiserade exemplet på sidan 50.

De exemplifierade meningarna har likheter med meningarna i kungörelsen från 1788 (se ovan), men perioderna är inte så välordnade och avrundade. Det typiska för de syntaktiska strukturerna är i stället högerförgreningarna. Meningarna saknar predikativa attribut, satsvärldiga framförställda attribut och finalställda verb, vilka konstruktioner enligt Holm (1967) förekommer i 1800-talets kansliprosa. I det sista exemplet hade en nutida författare (bortsett från andra stilistiska skillnader) satt punkt efter *bekostnad* och inlett den följande meningen med: *Därför har den lovlige stoltheten vikit för ....*

I viss utsträckning förekommer samordnande led som skapar variation, men de är inte så vanliga att de påverkar textkaraktären: *behöfvande och fattige; befordras och framkallas; böra och kunna; uppsåtligen och godtyckligt; lofvlige och vackra.*

Det förekommer inget (avancerat) bildspråk. Överhuvudtaget kan man konstatera att de officiella texterna är fria från yttre retoriska åthävor.

Utskotten anse olägenheterna däraf
vara af vida mindre betydenhet,
än de,
som hvarje annan reglering måste medföra,
och farhågan för oförmåga hos socknarne
att uthärda denna tyngd synes i det närmaste vika
när man betraktar
huru förhållandet hittills under mångfaldiga år visat sig
då en sådan oförmåga åtminstone högst sällan blifvit satt i
fråga om icke till följd af serskilda tillfälligheter och mera
kringgripande olyckshändelser
dervid serskildta föranstaltanden för undsättning i
alla fall blifva oundviklige
ehvad fattigvårds-samhället må vara mer eller
mindre vidsträckt.
Af ett sådant stadgande blifver likväl en nödvändig följd,
att,
på sätt med Kongl. Förordningen den 5 December 1788 varit åsyftat
förekomma
att ett fattigvårdssamhälle må kunna uppsåtligen och godtyckligt
öfverflytta fattigvårdstungan på ett annat,

äfvensom att hos dem,
vilka begagna den arbetande classens biträde
väcka intresset
att genom omsorgen om arbetarnes bergning förekomma deras behof af
fattigvård.
så mycket mera,
som den erfarenheten icke kan jäfvas
att denna omsorg mångenstädes blifvit på ett ganska
eftertänkligt sätt åsidosatt.
Och äfven inom den närmare omgifningen varseblifver man otvifvelagtigt en
varnande rigtning uti den åsigt,
som synes mer och mer utbreda sig
att de behöfvande och fattige böra och kunna lefva på de bättre lottades eller
det allmäns bekostnad
hvaremot den lofliga och vacktra stoltheten
att sjelf förvärfva sitt lefvebröd,
hafva vikit för bekvämligheten
att lefva af nådegåvor.

Den abstrakta karaktären kommer bland annat till synes i förkärleken att använda nominalfraser med ett abstrakt substantiv som huvudord följt av en infinitivfras som attribut: *förbindelse att försörja sina fattige; bekvämligheten att lefva af nådegåvor; förmåga att bestrida fattigvården; rättighet att förena sig; oförmåga att uthärda denna tyngd; anledning att åsidosätta; rättighet att kasta de utnötta arbetarne på fattigvården; omtanken att söka avböja.*

För att få en bild av hur vanliga olika referentkategorier är och vad som sägs om dem har jag gjort en analys av verbaltyper och referentkategorier (se Svensson 1981:118ff; jfr Fairclough 1992:177ff). De verbaltyper som urskilts är handlingar, händelser, mentala processer och tillstånd. Referentkategorierna är beslutsfattare, verkställare, behövande och allmänna omständigheter. Analysenheten har varit propositionen, operationaliserad som fullständiga satser samt koordinationsfraser och appositionsfraser. Referentkategorierna har noterats dels när de uppträder som argument 1 till det logiska predikatet, dels när de uppträder som argument 2.

Fördelningen av verbaltyper och referentkategorier räknat på textens 10 första makrosyntagmer (37 satsekvivalenter) redovisas i följande tabell:

Tabell 4.1. Verbaltyper och referentkategorier i betänkandet

beslut	argument 1				argument 2						
	verk	behö	omst	tot	besl	verk	behö	omst	tom	tot	
abstr handl	1	3	-	-	4	-	-	1	1	2	4
konkr handl	-	1	-	-	1	-	-	-	1	-	1
verb handl	1	-	-	-	1	-	-	-	1	-	1
handl tot	2	4	-	-	6	-	-	-	3	2	6
händ	-	-	-	11	11	-	-	-	5	6	11
ment proc	5	-	-	1	6	-	2	-	1	3	6
vara-tillst	-	1	-	6	7	-	-	-	1	6	7
bliva-tillat	-	-	-	1	1	-	-	-	1	-	1
övr tillst	1	1	1	3	6	-	1	-	3	2	6
tillst tot	1	2	1	10	14	-	-	-	5	8	14
TOTALT	8	6	1	22	37	-	3	1	14	19	37

Om man först ser till verbaltypernas fördelning är det påtagligt att händelserna och framför allt tillstånden dominerar. I texten redogörs alltså dels för skeenden som beskrivs så att de inträffar utan att någon agent är inblandad, dels för vissa förhållanden som råder. Handlingarna (med utsatta eller underförstådda agenter) och de mentala processerna är betydligt ovanligare.

Av referentkategorierna är de omständigheterna som dominerar, både som argument 1 och argument 2. Beslutsfattare och verkställare framträder någotsånär ofta, i synnerhet som argument 1, medan de behövande, som fattigvårdsdiskussionen egentligen borde handla om, knappast nämns alls.

Resultaten av denna begränsade undersökning förstärker det intryck som formulerats ovan: texten behandlar fattigvårdsfrågan från ett myndighetsperspektiv på en hög abstraktionsnivå.

4.1.2. Förslag till Stadga ...

Stadgeförslaget, som alltså ingår i samma textsjok som det ovan analyserade betänkandet, omfattar 21 paragrafer. De första tre behandlar vad som åligger socknen (motsv) och hur fattigvården ska administreras. Paragraferna 4 - 8 redogör för det ansvar som åvilar anhöriga, husbönder och hyresvärdar. I paragraf 9 redogörs för fattigvårdens innehåll, dvs vad den behövande ska komma i åtnjutande av. Paragraf 10 behandlar förmyndarskap och paragraf 11 vilka korrektionsåtgärder som kan vidtas vid olämpligt uppträdande. Paragraferna 12 och 13 handlar om hur de ekonomiska förhållandena ska regleras och vilket ansvar som ligger på den vårdtagande. Paragraferna 14 - 18 behandlar den uppenbart centrala frågan, vilken socken (motsv) som har ansvar för de vårdtagande då de flyttar från en ort till en annan. De tre sista paragraferna handlar om vem som har ansvar för att lagstiftningen efterlevs, hur man besvärar sig och vad som gäller i städerna.

Som framgår av detta korta referat har förslaget ett mycket tydligt uppifrånperspektiv: 14 av de 21 paragraferna (1-8; 10; 14-18) handlar om socknarnas problem med de behövande, vem som har ansvar och hur fattigvården ska administreras. Endast två paragrafer, 9 och 11, behandlar vårdtagaren, och även i dessa fall glider texten över i den ansvariga myndighetens perspektiv (mina kursiveringar):

Vid utdelande af fattigvårds-understöd skall Sockne-Nämnd tillse, att det motsvarar de nödvändigaste behoven, *alltid med beräkning af fattighjonets arbetsförmåga, ehvad den må vara större eller mindre* [- - -] (§ 9, mom 1)

Barn, som tillhöra fattigvården, skall icke allenast förses med uppehälle, *utan äfven christligen uppfostras och undervisas* [- - -] (§9, mom 2)

Att fattigvård inte är någon självklar rättighet framgår tydligt i paragraf 11:

Då fattighjon visar tredska, sjelfsvåld, oordentlighet eller sturskhet, må Sockne-Nämnd, der annan rättelse ej gör tillfyllest, besluta en lämplig minskning av hjonets underhåll.

Hjälpen är inte heller ekonomiskt förbehållslös, utan den behövande ska så långt det är möjligt själv bidra till de ekonomiska förutsättningarna.

Understödet är ock ett förskott, hvarföre emottagaren står i skuld, som bör godtgöras, i den mon möjligheten det förr eller senare medgifver. (§ 12, mom 1)

Textens innehåll kretsar alltså kring ansvarsutkrävande och administration i ett patriarkaliskt uppbyggt samhälle. Det finns inget i texten som pekar på åtgärder som skulle kunna förändra de förhållanden som ger upphov till problemen.

Textens struktur bestäms i stor utsträckning av genretillhörigheten. Den uppvisar stora likheter med andra sorters lag- och författningstexter. Den har en mycket hög syntaktisk komplexitet, med långa meningar och hög bisatsfrekvens (se tabell i bilagan).

Texten utgörs (huvudsakligen) av en lång lista på *regler* för berörda personers och institutioners agerande. Pettersson (1992) har i anslutning till Strömberg (1988) urskilt sju olika typer av regler som förekommer i lagtext, nämligen påbud, förbud, kvalifikationsangivelser, kompetensangivelser, tillåtelser samt positiva och negativa legala bruksanvisningar (se Pettersson 1992:63ff). För att få en bild av den aktuella textens karaktär i detta avseende och skapa underlag för framtida jämförelser har jag undersökt de första 33 makrosyntagmerna (med den förenklade förutsättningen att varje makrosyntagm motsvarar en regel).

Den helt dominerande regeltypen är *påbudet*, med 18 entydiga belägg (alltså ca 55%). Majoriteten av dessa (13 stycken) uttrycks med hjälpverbet *skall* och ett huvudverb: *skall lemna vård; skall ansvara; skall göra sig underrättad*. De övriga uttrycks med verbet *ankomma* (*ankommer på Nämnden att ...; ankommer att ordna*), konjunktiv av *vara* (*vare ansvarig*), med hjälpverbet *böra* (*som bör godtgöras*) samt med ett enkelt verb i presens passiv (*fylles genom tillskott*).

Den närmast vanligaste kategorin är *tillåtelse*, med 5 entydiga belägg (15%). Alla dessa uttrycks med hjälpverbet *må*: *må förena sig; må kunna eftergiftas*. I tre fall är det oklart om formuleringarna ska uppfattas som påbud eller tillåtelse:

Om arbetsför person [...] eger Sockne-Nämnden att hålla [...]
Då fattighjon visar tredska [...] må Sockne-Nämnd besluta [...]
Då mindre fattig-understöd [...] utlemnas, må det ankomma på Sockne-Nämnden att [...]

Av de resterande är två förbud (*måga icke genom så kallad kringgång försörjas; vare förbudne*), en kvalifikationsangivelse (*skall allt vad hjonet då eger tillfalla fattigvården*) och en kompetensangivelse (*Sockne-Nämnden tillkommer målsmans- och husbonderätt över dem, som [...]*). Tre makrosyntagmer faller utanför klassificeringen genom att snarast vara beskrivningar av olika förhållanden:

Fattig-understöd är en nödhjelp af christeligt deltagande [...]
För barn under 15 år vidlåder skulden alltid deras föräldrar.
Om någon egendom sedermera tillfaller fattighjon vare lag samma.

Legala bruksanvisningar saknas i det analyserade partiet, men förekommer i de avslutande paragraferna, som bland annat handlar om hur man anför besvär. Anslutningen till lagspråksgenren och dominansen för påbud och tillåtelser gör att texten inte ger utrymme för argumenterande eller beskrivande partier eller för retoriska utsmyckningar. Texten är saklig och informationsmättad, vilket reflekteras i en hög substantivfrekvens och en mycket hög prepositionsfrekvens. Nominal/verbal-kvoten är så hög som 1,20 (se tabell i bilagan).

För att närmare beskriva innehållskaraktären har jag också för denna text gjort en analys av verbaltyper och referentkategorier. Resultaten framgår av tabell 4.2.

Här dominerar handlingarna och tillstånden. Händelserna är betydligt ovanligare än i betänkandet. Mentala processer är mycket ovanliga. Av referentkategorierna är det här verkställarna som figurerar i texterna. De behövande omnämns något oftare än i betänkandet, men inte särskilt ofta.

Tabell 4.2. Verbaltyper och referentkategorier i betänkandet

	argument 1					argument 2					
	beslut	verk	behö	omst	tot	besl	verk	behö	omst	tom	tot
abstr handl	-	12	-	-	12	-	-	3	8	1	12
konkr handl	-	2	1	-	3	-	1	-	2	-	3
verb handl	-	1	-	-	1	-	-	-	1	-	1
handl tot	-	15	1	-	16	-	1	3	11	1	16
händ	-	2	1	1	4	-	1	1	2	-	4
ment proc	-	2	-	-	2	-	-	-	1	1	2
vara-tillst	-	2	-	1	3	-	-	1	1	1	3
bliva-tillat	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
övr tillst	1	5	1	5	12	1	2	-	7	2	12
tillst tot	1	7	1	6	15	1	2	1	8	3	15
TOTALT	1	26	3	7	37	1	4	5	22	5	37

4.1.3. Fattigvårdsförordningen från 1847

Det stadgeförslag som lades fram för 1841 års riksdag (och som analyserades ovan) bearbetades ytterligare under första halvan av 1840-talet och kom sedan i modifierad form att utgöra den förordning som togs av konungen 1847. De båda texterna uppvisar stora likheter, men de är inte identiska, varken innehållsligt eller språkligt.

De principiella ställningstagandena är desamma i båda texterna, men 1847 års förordning är utförligare. Den består av 27 paragrafer mot förslagets 21, och flera av paragraferna är betydligt mer omfattande. Detta trots att somliga av förslagets skrivningar har utelämnats. Bland de utelämnade skrivningarna lägger man bland annat märke till den paragraf som stadgar att det jämte föräldrar ”skall åligga anhörige, i rätt upp- och nedstigande led, att, i mon af behof [...] bidra till hvarandras försörjning” samt den del av paragraf 12 som stadgar att understödet är ett förskott ”hvarföre mottagaren står i skuld, som bör godtgöras [...]”.

Samhällets åtagande betonas alltså starkare, samtidigt som den behövandes rättigheter stärks. De skrivningar som tillkommit i den slutliga förordningen är framför allt sådana som reglerar fattigvårdens administration, ansökningsförfaranden och bestämmelser om flyttning och mantalsskrivning. Förordningen har också en tydligare skrivning när det gäller rätten att fritt välja bostadsort:

Ingen må, i och för äfventyret af framtida fattigvårds-tunga, inskränkas i rättigheten att wälja wistelseort der honom sådan af andra skäl ej lagligen kan förmenas, hwadan beslut af sockenstämma eller Fattigvårds-styrelse, till förhindrande af inflyttning från andra fattigvårds -samhällen äro ogiltige.

De innehållsliga förändringar som har gjorts är alltså sådana som kan förstås mot bakgrunden av det nya samhälle som håller på att växa fram. Det går inte längre att ha ett regelverk som förutsätter en oförändrad näringslivsstruktur och en immobil arbetskraft.

Vad gäller den språkliga utformningen är likheterna mellan förordningen och det tidigare förslaget mycket stora. Som framgår av tabellen i bilagan är ordklassfrekvenserna närmast identiska. N/V-kvoten är 1,18 mot 1,20. Däremot finns det en antyden till att förordningen har fått en något lägre syntaktisk komplexitet. Den genomsnittliga makrosyntagmlängden är 28,4 (mot 32,7 i förslaget) och antalet bisatser per 100 MS är 160 mot 221. Som kommer att framgå nedan finns det också enskilda språkliga konstruktioner som pekar mot större enkelhet, låt vara att det fortfarande är frågan om en informationstät och på många sätt svårtillgänglig text.

Eftersom de båda texterna är så lika varandra – vissa passager är direkt övertagna – har det varit möjligt att jämföra förändringar av enskilda formuleringar, av vilka några redovisas här.

En skillnad har att göra med den föregivna sändarsituationen. Förslaget från 1841 är skrivet utan någon angiven författare, vilket leder till att alla de aktörer som figurerar omnämns i 3 person. Förordningen från 1847 är emellertid skriven i kungens namn, vilket leder till formuleringar som *vår befallningshafwande, vårt Ecclesiastik-Departement, till Oss insända handlingar, kommer att af oss och kronan utbetalas* etc. Om

detta sätt att skriva också återspeglar ett reellt inflytande från kungens sida undandrar sig min bedömning.

En terminologisk skillnad är att det för fattigvården ansvariga organet omnämns *fattigvårdsstyrelsen* mot tidigare *sockne-nämnden*, vilket ger texten giltighet också för förhållandena i städerna.

Övriga förändringar tycks tycks i huvudsak återspegla ett visst mått av fri stilistisk variation, även om man på några punkter kan misstänka en önskan att antingen göra texten enklare eller också ansluta till den juridiska fackjargongen. Stavningen *sereskilda* i förslaget förändras konsekvent till *särskilda* (men *e*-stavningen bibehålls i många andra ord). Adjektivformerna *arbetsföre* och *tillräcklige* förändras till *arbetsföra* och *tillräckliga*, men förändringen är inte konsekvent genomförd. I förordningen hittar man också adjektiv- och participformer som *döde*, *ogiltige* och *walde*.

Reglerna för utsättande av infinitivmärke i kombination med hjälpverbsliknande verb var på 1840-talet – liksom idag – ganska otydliga. Förslaget har *eger tillse* jämsides med *eger att pröfva*, medan förordningen har konsekvent utelämnning.

I ett fall byts presens konjunktiv ut mot indikativ, *gälle icke sådan skattskrivning* mot *gäller ej heller ett sådant wistande*, men detta bottnar inte i någon konsekvent strävan att undvika konjunktivformen. I ett av de partier som inte har någon motsvarighet i förslaget – och där författaren alltså inte var påverkad av några förebilder – ser det ut på följande sätt (mina kursiveringar):

[...] önskar egaren att hellre åtaga sig enskild ansfwarighet för wården och försörjningen af de fattighjon, som af dessa matlag tillkomma, *ware* det honom tillåtet, så wida han dertill finnes wederhäftig, och *njute* då befrielse, ej mindre från nämnda särskilda afgift, än äfwen från hälften af den tillskotts-afgift, som i 1 Mom. omförmäles. Sådan öfwerenskommelse eller föreskrift, som nu sagt är, *gälle* för 5 år, hwarefter förhållandet må ånyo pröfwat.

I några fall kan man skönja en strävan att byta ut ålderdomliga (syntaktiska) konstruktioner mot sådana som är moderna och/eller mer lättillgängliga. *Sockne-nämnden skall tillhöra förvaltningen* (där förvaltningen är det grammatiska subjektet) byts ut mot

*Fattigvårdsstyrelsen skall hafwa förvaltningen; [...] då de vid Fattighus [...] sig befinna blir [...] då de i sådan egenskap befinna sig vid fattighus; minderåriga barn af äkta säng blir äkta barn; besörja fattigvård för någon dertill berättigad person blir besörja fattigvård för någon person som är i erkänt behof deraf; söka bereda arbete blir söka bereda dem arbete. Åtminstone i ett fall byts subjunktionen *derest* ut mot *om*.*

Förändringar mot det som åtminstone senare skulle bli typiska lagspråkskaraktäristika är införandet av en substantiveringskonstruktion (*anmäla det hos [...] blir göra anmälan hos [...]*) och användande av frågeformad konditionalsats i stället för *då*-sats (*Då fattiga visar tredska blir Wisar fattighjon tredska*).

Förordningen från 1847 bryter alltså inte på något tydligt sätt mot andra officiella texter från samman tid. Jämförelsen med förslaget från 1841 har emellertid visat att det finns öppningar också i den strikt reglerade lagspråksstilen.

4.1.4. Sammanfattande om författningstexterna

I mångt och mycket ger texterna från 1840 uttryck för samma människosyn som 1700-talstexterna. Den patriarkala samhällsordningen må ha haft sina kritiker, men den var fortfarande i högsta grad gällande. Det är de fattiga som är ett problem för samhället, och mycket i texterna handlar om administrativa åtgärder att hantera problemet.

En skillnad mot 1700-talet tycks ligga i själva ärendeberedningen, som har blivit mycket mer komplicerad. Fattigvårdsfrågan behandlas i kommittéer och utskott, och författarna till betänkandet måste låta de olika faserna i ärendet återspeglas i texten, med ty åtföljande omständlighet.

Rent språkligt är texterna tunga. De uppvisar egentligen alla de drag som vi senare kommit att förknippa med stelt kanslispråk, även om det finns utrymme för viss språklig variation.

4.2. Texter från den kritiska offentligheten

De texter från den kritiska offentligheten som behandlas är i tur och ordning *Om fattigvård och nykterhetssällskaper* av U Lundgren från 1837, *Angående jordafsöndringarnas verkan till fattigdomens förökande* av J G Richert från 1839 samt *Återblick från det förflutna året* ur Aftonbladet 1838. Texternas bibliografiska data beskrivs närmare i bilagan.

4.2.1. Om fattigvård och nykterhets-sällskaper

Lundgrens text är tillkommen på eget initiativ i anslutning till de statliga enkäter som genomfördes under 1830-talet. Av inledningen framgår att Lundgren velat ge en fylligare bild av problemen än den som framträder genom sammanställning av siffermaterial. Skriften är publicerad som en liten broschyr på 18 sidor, sannolikt bekostad av Lundgren själv.

Texten består av en inledning och två huvuddelar, där den första behandlar fattigvården och den andra nykterhetssällskapen. I båda avsnitten är Lundgren kritisk mot den rådande samhällsordningen och önskar en återgång till tidigare förhållanden och ett återupprättande av religionen och den religiösa auktoriteten.

Lundgren konstaterar att orsakerna till fattigdomen varierar med lokala förhållanden. Fattigdom på "fabriksorter" bör man försöka komma till rätta med genom att låta fabriksägarna svara för arbetarnas försörjning då de av ett eller annat skäl inte längre kan arbeta. En sådan ordning skulle, menar han, "säkerligen göra fabriksegarne mer försiktiga i valet af arbetare och i deras behandling".

Det stora problemet på landsbygden är, enligt Lundgren, det expanderande statsystemet, vars skadliga konsekvenser behandlas utförligt. Lundgren menar att systemet motiveras av kortsiktig egennyttan och att det leder till osedlighet, alkoholmissbruk och bristfällig barnuppfostran.

I ett kort avsnitt kritiserar Lundgren försökan att begränsa flyttningsrätten, och slutligen ondgör han sig över gårdfarihandlarna, vilka förleder kvinnorna att köpa onyttiga varor och därigenom förorsaka fattigdom.

Avsnittet om nykterhetssällskapen är också det hållet i en kritisk ton, men föremålet för kritiken är inte det utbredda alkoholmissbruket utan försöken att komma till rätta med det genom att inrätta sällskap som ska verka genom upplysning. Lundgren menar att hela tanken med nykterhetssällskap är förfelad eftersom de inte kan komma åt orsakerna till problemen. Han skriver: "I stället för att häfva orsaken till det onda, bemödar man sig att, med bibehållande af orsaken, hämma det ondas utbrytande". För Lundgren är alkoholmissbruket bara ett utslag av det allmänna sedefördärvet och det kan man komma till rätta med bara genom att återupprätta religionens auktoritet: "Blott ett gör människan vis, stark och dygdig, nämligen religionen; allt annat är ett tomt sken och bedrägeri."

Perspektivet är här, liksom i de andra texterna huvudsakligen ett uppifrånperspektiv. Lundgren framträder med anspråk på insikt och överblick, men de som han talar för – de fattiga – är egentligen inte närvarande i texten. I stället är det Lundgrens motvilja mot tidsandan och sedernas förfall som blir det nav kring vilket texten vrider sig. Den människosyn som framträder är påfallande mekanistisk. Om en människa hamnar i vissa omständigheter så tycks hennes utveckling vara obönhörligt bestämd. han målar upp flera scenarier av följande typ:

För att få tak öfver hufvudet för sig och de sina, nödgas han gå in på de villkor, som bjudas honom. Och, ju sämre hans tillstånd blir, desto sämre villkor bjudas honom. Mången tvingas på detta sätt att tigga sitt uppehälle eller att stjäla det. Hurudan barnauppfostran måste blifva i sådana hus, kan man lätt förstå. Christendomsundervisningen medhinner icke af föräldrarne, om de ock skulle kunna meddela den. Finnes i församlingen en schola, så kan den af sådana barn sällan begagnas af brist på kläder och föda, om ock hemmets afstånd från scholan annars skulle göra scholgången möjlig. Barnen blifva vana vid lättja och sysslolöshet. ...

Lundgrens argumentation bygger på tämligen svepande beskrivningar av missförhållandena. I botten ligger givetvis de erfarenheter han gjort som präst bland fattiga människor, men resonemangen stöds inte av beskrivningar av autentiska fall eller statistiska uppgifter. Liksom Chydenius 70 år tidigare målar han upp tablåer som visserligen kan innehålla konkreta detaljer men som samtidigt får ett slags fiktiv karaktär.

Så finnes en mängd fattiga på fabriksorter, der många menniskor lefva för dagen, ofta af en enda arbetares förtjenst. Denne arbetare är gift, har hustru och många barn att försörja. Hustruns tid upptages till det mesta af barnens skötsel och vård samt hushållsbestyren. Mannens dagspenning måste blifva knapp för så många underhåll, och armodet kan icke uteblifva, i synnerhet om han sjuknar eller dör ifrån de sina eller, såsom ofta händer, tryckt af närvarande bekymmer och mörka utsigter i framtiden, döfvar sin oro genom rusgifvande drycker, så att han intet förtjenar, utan i stället förstör det han förut egde. Så blir hos denne fattigdomen en orsak till dryckenskap, och dryckenskapen ökar fattigdomen.

[- - -]

I dessa statdrängshus är fattigdomen snart hemmastadd. Så länge mannen förmår arbeta, kunna hans hustru och barn väl lifnära sig; men, när han sjuknar eller dör, äro de almosehjon. I alla fall hafva de en knapp bergning. Mannen, hemkommen från tungt arbete, hungrig och trött, ser sina barn nakna eller klädda i trasor, får ej sjelf tillräcklig och sund föda, blir modfälld och liknöjd, hvarken förmår eller vill arbeta, och söker då skingra sina bekymmer med brännvin, så snart han kan åstadkomma det, och det utbjudes allestädes.

En annan likhet med Chydenius ligger i tekniken att introducera tänkbara motargument. En tänkt meningsmotståndare får formulera en invändning som Lundgren därefter tillbakavisar:

”Men,” säger man, ”därföre har man religionslärare, att det skola vaka öfver barnauppfostran och icke låta religionen förfalla.” Rätt sagt; men besinne man dock, att religionsläraren just genom dessa fel i samhällsinrättningen hindras ifrån att åstadkomma det han borde. Att i hvarje statstuga vara barnalärare är för pastorn en omöjlighet [...].

Lundgren använder emellertid också mindre iögnenfallande tekniker för att bemöta tänkbara motargument:

Man söke icke att vederlägga detta förhållande dermed, att statdrängstjenster af ålder varit brukliga på herrgårdar, och att stalldrängar

finnas, som hafva sin skäligen bergning, sitt trefna bo, och som väl uppfostra sina barn. Ty hvad de statdrängstjenster beträffas, som af ålder funnits vid herregårdar, så äro de af helt annan beskaffenhet än de, som nu vid landtbruket blifvit införda.

[- - -]

Hvad angår de statdrängar vid jordbruket, som hafva sin bergning och uppfostra sina barn som sig bör, så känner författaren till denna uppsats äfven några sådana undantag; men dem har han funnit hos sådana husbönder, som icke blott sökt sin egen vinning, utan ock velat se sina tjenare bergda, eller har det varit sådana, som haft inga eller blott ett och annat barn att försörja och uppfostra.

För att stärka sin argumentation använder sig Lundgren i stor utsträckning av drastiska beskrivningar, där det som från början är begränsade missförhållanden får förödande konsekvenser. Fenomenet framgår av flera av exemplen ovan. Ett ytterligare exempel är hur han låter gårdfarihandlaren få drag av djävulen som tar sig in i hemmen och förvänder kvinnornas sinnen:

Dessa [gårdfarihandlarna] kringsprida en mängd luxartiklar, dem de med en särdeles talande tunga förmå i synnerhet allmogens qvinnor att köpa. Männerna, sysselsatta utom hus med sitt arbete, veta ofta icke, att frestaren är inkommen i huset och der utbreder sina så kallade dukar, hvilka, likt den förbjudna frukten i allmänhet, förefalla qvinnorna *ljufliga att uppå se*.

De bibliska anspelningarna har givetvis legat nära till hands för den som är van att skriva predikotexter.

Trots att kritiken mot de rådande förhållandena är mycket stark innehåller texten ganska få förslag till konkreta förändringar. Bortsett från det ovan nämnda förslaget att låta fabriksägarna ansvara för sina arbetares välfärd, finns det inga konkreta förslag i avsnittet om fattigvården. Om statsystemet heter det bara att det är tid ”att utvägar tagas till förekommande af detta opatriotiska handlingssätt, som allt mer och mer utöfvas”. Om gårdfarihandlarna heter det: ”Så länge staten tillåter denna gårdfarihandel, är en rot till fattigdom och mycket annat ondt i samhället bibehållen.”

I avsnittet om nykterhetssällskapen blir förslagen till åtgärder tydligare:

Det första steget att hindra fylleriet är att göra brännvinet sällsynt; att inga krogar tillåtas, der brännvin får finnas, och att sträng uppsigt hålles öfver allmänna näringsställen och lönkrogar.

Något totalt alkoholförbud tror inte Lundgren att man kan genomföra, men man kan göra alkoholen svårtillgängligare genom att ”de små brännvinsverken, som tills vidare tillåtas, högt beskattas, så att brännvinet blifver dyrt [...]”.

I sin yttre utformning företer Lundgrens text stora likheter med debatttexterna från 1700-talet. Likheterna med Chydenius’ argumentationsteknik har redan nämnts, och ett drag som hänger nära samman med det är läsartilltalen, som tas till när religionen kommer på tal.

Den vanvårdade uppfostran medförer religionens förfall, och därmed försvinner välsignelsen och hela samhällets trefnad och bestånd. Förneke detta den, som kan!

[- - -]

Men, hvad religion är, och huru den är grunden så för den enskilda människans som samhällets trefnad och sällhet, huru skulle vår tids irreligiösa, materialistiska och egennyttiga människor begripa det? I som begripen det, ve eder, om I försummen göra för detta ändamål, hvad I kunnen!

Den syntaktiska utformningen är också enkel, med relativt korta makro-syntagmer, få bisatser, få participkonstruktioner och låg n/v-kvot (se tabell). Häri skiljer sig Lundgren inte bara från de officiella texterna framställda vid samma tid utan också från de båda övriga debatttexterna (se nedan).

4.2.2. Angående jordafsöndringarnas verkan . . .

Texten är ett utlåtande av domaren och expeditionssekreteraren JG Richert, som inlämnats som reservation (serskild mening) till fattigvårdskommitténs protokoll. Utlåtandet trycktes in extenso i

Aftonbladet 19.3.1839 och hade dessförinnan varit införd i Dagligt Allehanda. Texten bör alltså rimligen fått ganska god spridning.

I inledningen till den ganska långa texten slår Richert fast att hemmansklyvningen har avtagit och att det beror på en ökad tendens till att människor själva fritt kan förfoga över sin arbetskraft. Därefter följer en lång historisk utredning om avstyckning av jord, som jag inte närmare behandlar. Det tredje avsnittet tar upp skrivningarna i 1827 års författning, och Richert konstaterar att det i och för sig vore önskvärt med större frihet vad avser jordavstyckningar, men att det är gott och väl om lagstiftningen får vara oförändrad. Efter att ha konstaterat att ökad frihet kommer i sinom tid går han i det fjärde avsnittet över till hur lagstiftningen fungerar i praktiken och konstaterar att ingångna avtal som regel hålls; lagstiftningen fungerar alltså tillfredsställande.

Det femte avsnittet behandlar den arbetande klassens levnadssätt. Richert menar att det (relativt sett) inte är sämre bland allmogen än bland de högre klasserna. Mycket beror på arbetsgivarnas eget agerande, och inte på det faktum att människor fritt förfogar över en egen bostad. Hans konklusion är att det inte är jordavsöndringssystemet som skapar fattigdomen. Han noterar själv, i inledningen till det sjätte avsnittet att detta är den centrala punkten i hans kritik av kommitténs ståndpunkter. Man bör inte blanda samman fattigvårdssystemet med rätten att bruka jord. En fri arbetsklass måste få förkovra sig ("tilltaga i välstånd" (Dalin 1850)). Hemmansklyvningen bör i och för sig minskas, men det kommer att ske genom att en fri arbetsklass utbildas.

I det sjunde avsnittet kommer Richert in på krav som kan ställas på jordbruket. Varje gård måste ha en viss storlek. Jordbrukaren och den frie arbetaren kommer även i fortsättningen att vara beroende av varandra, men beroendet måste vara ömsesidigt. Slutligen vidgar Richert i de båda avslutande avsnitten perspektivet och talar om andra näringar, där inte heller traditionella beroendeförhållanden kan upprätthållas, och om konkurrensen som drivmedel i den samhälleliga processen.

Som framgår av referatet är Richerts perspektiv ett helt annat än i de texter som analyserades ovan. Resonemangen bygger på en analys av hela samhällsutvecklingen, Det handlar inte om enskilda åtgärder för att lindra akut nöd, utan om ett i grunden annat synsätt. Det är den ekonomiska liberalismen som genomsyrar textinnehållet.

Richerts text är påtagligt argumenterande och resonerande, och argumentationen bottnar hela tiden i hans egna personliga erfarenheter (som jurist). Texten innehåller många exempel på konstruktioner som *jag anser, jag tror icke, det är min tanke, efter min övertygelse, instämmer med min erfarenhet*. Texten är den enda av 1800-talstexterna som har någotsånär hög förekomst av personliga pronomen (se tabell). Argumentationen stöds däremot inte av någon explicit hänvisning till siffror, till andra utsagor el dyl. I stället använder han sig av (retoriskt elaborerade) tablåer och fallbeskrivningar för att underbygga sina resonemang:

När torparen har sitt dagsverke på karfstocken, gäller det lika, om det är väl eller illa gjordt; och när jordbrukaren icke sjelf går framåt, förmår han ej tillegna sig de nya arbetskrafter, som uppkomma omkring honom. På sådane ställen kan följaktligen någon verklig flit och trefnad hos den arbetande klassen icke ega rum. Der åter en sjelfständigare anda utvecklats hos arbetaren, der jordbruket framskrider till större fullkomlighet, der hågen att förkofra sig har tillbörlig väckelse och uppmuntran; der äfven dagsverkaren fått smak på egande rätt och på något mer af livvets beqvämligheter, än tillfredställande af de första djuriska behofven; der söker han sin frihet och förnöjsamhet i eget hus och på egen jord, och der finner man honom flitig, treflig och sedlig.

Den illa besutne bonden är en illa född och illa lönt arbetare åt sig sjelf, och åt staten, hvars tyngder han drager med vedermöda. Jag önskar visst icke, att hemmansklyfningen skall hämmas med tvångslagar; men jag önskar, att förhållanden må uppkomma, genom hvilka den naturligen minskas; och jag har trott mig märka, enligt hvad ovanföre är antydt, att sådant sker genom den fria arbetsklassens utbildande.

Den syntaktiska strukturen är tämligen enkel, åtminstone i jämförelse med texterna från den representativa offentligheten (se tabell i bilagan).

Analysen av verbaltyper och referentkategorier redovisas i tabell 4.3. på sidan 65. Av verbaltyperna dominerar tillstånden med knappt 40 procent. Handlingarna utgörs enbart av abstrakta handlingar. Det finns en del mentala processer, som dels knyts till författaren, dels till allmänheten. Av referentkategorierna dominerar omständigheterna, vilket sannolikt har med den resonerande textkaraktären att göra. Vad som är

intressant är att hänvisningar till myndigheter och myndighetsinstanser i stort sett saknas (bortsett från några hänvisningar till arbetsgivare). I stället uppträder kategorin *arbetare*, dvs den grupp i samhället som från ett annat perspektiv kan betraktas som potentiella fattigvårdstagare. Kategorierna *allmänhet* och *författare* har också många belägg. Richert har alltså ett annat perspektiv än det som anläggs i de tidigare analyserade texterna. Han verkar också skriva för en offentlighet som kan förväntas ta ställning i de frågor han reser.

4.2.3. Återblick på det förflutna året

Artikeln, som är ganska lång, behandlar skilda (politiska) ämnen som aktualiserats under året 1837. I tur och ordning tar skribenten upp utbildningsväsendet, befordringsväsendet, fattigvården, fångvården, nykterhetsfrågan och näringsfriheten.

Texten har på många sätt likheter med moderna ledarartiklar. Den har bitvis en ironisk ton, i vissa partier blomstrar bildspråket (se inledningen som återges nedan) och den innehåller vissa beskäftiga uppmaningar till åtgärder i olika frågor. Artikeln är osignerad och bör alltså anses företräda Aftonbladets syn på de behandlade ämnena.

Avsnittet om fattigvård omfattar ca 1/6 av hela artikeln. Inledningsvis konstateras att fattigvården är ett ökande problem, som varje län, stift och församling försöker komma tillrätta med. Endast styrelsen ("regeringen" (Dalin 1850)) är överksam. De enda åtgärder som vidtagits är sådana där man utfärdat föreskrifter om beskattning av de redan fattiga. Skribenten kommenterar det faktum att styrelsen inhämtar uppgifter från stiftet, men han hyser betänkligheter om konsekvenserna. Erfarenheten visar, menar han, att de konservativa ständigt ställer krav på tvångsåtgärder mot bosättning, mot hemmansklyvning, mot giftermål, mot rätten till eget försvar och mot fri arbetsrätt. Därför är skribenten rädd att den kunskap som samlats in inte kommer att leda till några verksamma åtgärder.

Skribenten menar att den viktigaste politiska frågan är att reglera förhållandet mellan befolkningstillväxten och landets försörjningsresurser. De som har makten har inte satt sig in i de sociala förhållandena; de tror att man kan vrida utvecklingen tillbaka.

Sverige borde kunna föda en dubbelt så stor befolkning om resurserna utnyttjades på ett riktigt sätt, menar han, men då måste man uppskatta medborgarnas rättigheter och göra sig av med gamla fördomar.

Texten är alltså tämligen allmänt hållen; det finns inga konkreta förslag till åtgärder. De aktörer som figurerar är de beslutande (styrelsen, regeringen), de organ som har att hantera fattigvårdsärendena (länsstyrelser, stift, församlingar) samt de konservativa. De fattiga nämns bara som utsatta för ytterligare tyngande åtgärder.

Textens budskap är ganska enkelt: Det behövs samlade åtgärder. Åtgärderna förutsätter att gamla föreställningar och hinder tas bort. Risker är stora att de konservativa krafterna kommer att motsätta sig detta.

Förekomsten av verbaltyper och referentkategorier redovisas i tabell 4.4. på sidan 67. Här är det tillståndsbeskrivningarna som dominerar, vilket man kanske kan förvänta sig av en återblickande artikel som beskriver den rådande samhällssituationen. Av handlingarna är det de abstrakta som dominerar. Detta hänger rimligen samman med beslutsfattarnas dominans bland referentkategorierna. En skillnad mot betänkandet från 1840, där kategorin beslutsfattare också hade hög frekvens, är att de i denna artikel behandlas kritiskt. Omständigheterna är också vanliga, vilket bidrar till textens abstrakta karaktär.

Texten har en ganska tung och elaborerad yttre form, vilket bland annat tar sig uttryck i en flitig användning av retoriska figurer. I det inledande avsnittet kan man finna olika exempel på antites, litotes, hopning, personifikation och ironi. Fenomenen är markerade med kursiv i följande textutdrag.

Ett *mindre lysande*, men *mera ömmande* föremål för en vis och mänsklig regering är fattigvården. Från alla kanter förspörjes klagan öfver förökningen af de utarmades antal, och *ingen länsstyrelse förnekar*, att fattigvården, i anseende till författningarnas oduglighet utgör snart sagt dess största bryderi. *Hvarje län, hvarje stift och församling*, har i långa tider med möda och uppoffring sökt ordna detta viktiga ärende efter bästa förstånd och samvete. Endast styrelsen, den med tillfälle och kraft att verka utrustade styrelsen, har förblifvit överksam, eller verkat på detta fragmentariska sätt, som ökar i stället att minska oredan. *Det förflutna året har icke heller blifvit vittne till* något system i detta maktpåliggande ärende. Några föreskrifter, åsyftande att taga vara på de smulor, riksstaten kan erhålla af backstugu- och inhysesshjon, hafva under året blifvit utfärdade, hvarjemte, på grund af äldre föreskrifter, några försök blifvit anställda till öfverårige fattige personers beskattning; *att fattigdomen*

genom dessa åtgärder skall minskas, är dock en förhoppning, den ganska få dela.

Till den tunga stilkarakteren bidrar också den skriftspråkliga syntaxen. Den genomsnittliga meningenslängden är så pass hög som 27,2 ord, och författaren gör flitigt bruk av objektiv genitiv: *de fattigas tillökning; populationens tillväxt; öfvermagars otidiga häktande och inneslutande*. Det förekommer också tunga satsvärdiga particip: *några af styrelsens eller korporationens patronat i förväg lagda hinder*.

4.2.4. Sammanfattande om offentlighetstexterna

De tre texter som analyserats här är sinsemellan ganska olika – variationen är större än mellan de tre 1700-talstexterna, både innehållsligt och språkligt.

Lundgrens text företer likheter med 1700-talstexterna i själva anslaget. Han har på eget initiativ fattat pennan för att ge sin syn på fattigdomsproblemet, och han resonerar om förhållandena med utgångspunkt från de erfarenheter han har gjort i sin verksamhet som präst. Han har emellertid inga konkreta förslag till lösning av problemen; texten utvecklar sig i stället till en litania över tidens och sedernas förfall, och det underliggande budskapet är att en återgång till en äldre samhällsordning vore att föredra.

De båda andra texterna ger uttryck för den rakt motsatta uppfattningen; huvudpoängen är att utvecklingen måste drivas vidare och att de gamla skrankorna måste rivas för att man på sikt ska kunna förbättra de fattigas situation. Dessa båda texter bär också spår av den förändrade kommunikationssituationen. De ingår i ett kontinuerligt offentligt samtal, där meningsmotståndarna är något så när väldefinierade. Författarna behöver inte – som Chydenius – formulera motståndarens argument.

Den språkliga utformningen är i vissa avseenden modernare än i 1700-talstexterna, men samtidigt har den syntaktiska komplexiteten ökat. Meningarna har blivit längre, bisatserna fler, och särskilt i den återblickande artikeln förekommer konstruktioner som vi förknippar med ett stelare språk.

4.3. Sammanfattande om 1800-talstexterna

Som framgick av inledningen till kapitlet är textverkligheten en helt annan vid mitten av 1800-talet än den var under 1700-talet. Mängden texter har ökat dramatiskt, liksom antalet aktörer, vilket gör att varje försök till syntes vilar på bräcklig grund. Ett möjligt syntesförslag kunde dock vara att det sker ett slags förskjutning mot mitten, både innehållsligt och formellt. Vad gäller innehållet kan man se att brutaliteten har tonats ner, liksom de mer eller mindre utopiska visionerna. Verkligheten framstår som både mer komplicerad och mer nyanserad. På det språkliga planet kan man se att de allra mest komplexa varianterna i författningstexterna har försvunnit, både vad gäller meningsbyggnad och informationstäthet. De debatterande texterna har i gengäld blivit mindre talspråkliga med färre läsartilltal, opersonligare ton och tyngre syntax.

5. Avslutande diskussion

Det mest påtagliga resultatet av undersökningen är den stora variationen mellan texterna; de problem som fattigdomen medför kan behandlas på en lång rad olika sätt i olika sammanhang. Man kan dessutom anta att variationen hade blivit ännu större om fler texter hade ingått i undersökningen. Undersökningens resultat ger alltså inte underlag för några säkra påståenden om den socialpolitiska diskursens status under någon viss period eller om dess utveckling under någon viss tid. Däremot kan man se anknytningar till textmönster som används också i andra sammanhang. Undersökningen ger också stoff till fortsatta resonemang om de problemkomplex som nämndes i avsnitt 1.2.

5.1. Genreanknytning

Det lättast urskiljbara mönstret är det som används i de legala texterna. Legostadgan från 1739, den kungliga förordningen från 1763, förslaget till fattigvårdsstadga från 1840 och fattigvårdsförordningen från 1847 ansluter alla till det mönster som vi förknippar med lagtext. De är emellertid inte identiska utan varierar både med avseende på kompressionsgrad och diskursivitet. Det tycks emellertid inte föreligga någon tydlig förändring mot ett mer kanslispråkligt skrivsätt, som Pettersson (1992) har påvisat för strafflagens vidkommande.

De mest kanslispråksliknande texterna är kungörelsen från 1788 och utskottsbetänkandet från 1840. I båda texterna förenas en komplex syntax med omständliga resonemang på ett sätt som gör dem extremt svårlästa. De båda texterna företer emellertid en intressant skillnad, som har med tillkomstsituationen att göra. Kungörelsen är skriven i en persons – kungens – namn. Oavsett om det är kungen själv eller någon annan som har fört pennan, så är det en enskild persons överväganden som redovisas. Sakfrågan har rimligen diskuterats i en vidare krets, men det får inga explicita reflexer i texten. I utskottsbetänkandet motiveras omständligheten av en helt annan typ av politisk beslutsordning. För det

första är texten resultat av ett lagarbete. De inblandade utskotten ansvarar kollektivt för texten, vilket rimligen måste ha medfört kompromisser i skrivningarna som kan förklara en del av otydligheterna. För det andra är textskrivandet slutfasen i en långdragen ärendebehandling, som på olika sätt måste göras rättvisa. Exakt när denna tradition börjar vet jag inte, men den är livskraftig långt in i vår egen tid i olika former av offentliga utredningar och betänkanden.

En privat variant av utredningsgenren representeras av de tre debatterande texterna från 1700-talet, framför allt Hallmans och Ödmanns. Deras texter skulle kunna karakteriseras som *den enskilda medborgarens förslag till hantering av ett akut samhällsproblem*. I den mån detta är en genre, så är det en genre som inte blir så långlivad just i den formen. De mer ambitiöst upplagda utredningarna blir efterhand en uppgift för statliga och kommunala organ av olika slag. När den enskilde tar till orda sker det i mindre format, t.ex. i tidningsartiklar, där färdvägen kan anges, men där frågorna inte kan drivas i botten.

Richerts text är intressant just i detta sistnämnda avseende. Texten skrevs ursprungligen som en reservation till ett utskottsbetänkande, men publicerades därefter i två olika dagstidningar. Den kan med viss rätt sägas representera eller ansluta till tre olika textmönster. För det första är det en enskild medborgares utredning på samma sätt som Hallmans och Ödmanns texter. Richert är inte lika utförlig, men texten är betydligt mer än ett löst framkastat förslag. För det andra har texten en officiell karaktär i och med att det är Richerts offentliga uppdrag som har fått honom att fatta pennan. För det tredje har texten genom sin sekundära publicering likheter med senare tiders debattartiklar. En intressant fråga är hur länge denna typ av sambruk kunde fortgå.

Trots alla olikheter som finns emellan dem, så är det kanske inte orimligt att föra samman Chydenius och Lundgren. I båda fallen är det frågan om politiska debattskrifter av en typ som senare fick utrymme dels på dagstidningarnas debattsidor, dels i organ som på olika sätt var knutna till politiska organisationer.

Slutligen återstår att säga något om *Återblickar ...* från 1839. Som tidigare framhållits uppvisar den tydliga likheter med senare tiders ledarartiklar. Både den ironiska och förnumstiga tonen och det komplicerade språket pekar i denna riktning.

5.2. Text och samhälle

Det framkommer i analyserna många exempel på hur samhällets ideologiska och politiska praxis slår igenom i texterna. I många fall är dessa iakttagelser triviella, som att man i ett patriarkaliskt uppbyggt samhälle producerar texter med patriarkalistisk människosyn, men det finns också mer överraskande och subtila samband.

Chydenius text är intressant därför att han är så tidigt ute. Innehållet står väl i samklang med de idéer som frodades på kontinenten, men den måste ha varit närmast chockerande i 1770-talets Sverige – vilket också den ovan citerade passagen från Heckscher vittnar om. Exakt vilken roll texten har spelat går inte att säga, men den är under alla omständigheter en explicit formulering av ett sätt att tänka som senare bryter sig fram.

Hallman och Ödmann är inte på samma sätt uppseendeväckande. Mycket av det de skriver måste ha varit mainstream-föreställningar, t.ex. det kristliga anslaget, anknytningen till merkantilistiskt tänkande och den starka tron på att statens styrande hand skulle kunna lägga problemen tillrätta med administrativa åtgärder. Det som möjligen är överraskande är den påtagliga empati med vilken de resonerar om de fattigas problem. Människosynen står i bjärt kontrast till den brutala människosyn som främst legohjonsstadgan ger uttryck för.

De spänningar som fanns i 1700-talets svenska samhälle har alltså sin motsvarighet i spänningen inom och mellan de texter som producerades.

På samma sätt illustrerar de analyserade 1800-talstexterna en del av de förändringar som var på väg vid mitten av seklet. Man kan se den tilltagande oron för sedernas förfall hos den konservativt lagde (Lundgren), den ökande komplexitetsgraden i den offentliga förvaltningen (utskottsbetänkandet) och utvecklingen av den kritiska offentligheten (artiklarna från Aftonbladet). Det är också lätt att se hur den framväxande liberalismen kommer till uttryck (främst hos Richert). Men den frihet som åberopas är inte riktigt densamma som den allomfattande frihet som Chydenius talade sig varm för: det är den ekonomiska friheten som är det centrala. Krav på mer omfattande fri- och rättigheter syns inte i de texter som jag har analyserat här.

Valet av den socialpolitiska diskursen som undersökningsobjekt har alltså varit lyckosamt på det sättet att samhällssituationens roll för textproduktionens karaktär har blivit tydlig. Däremot har den

socialpolitiska diskursens utveckling inte kunnat göras lika tydlig. Den är å andra sidan väl beskriven i andra typer av texter (se avsnitt 1.1.).

5.3. Den stilhistoriska utvecklingen

Det finns förbluffande få uppgifter om stilutvecklingen i den svenska sakprosan under 1700- och 1800-talet; framför allt finns det mycket få försök till synteser. En iakttagelse som gjorts är emellertid att det tycks ske en successiv ökning av komplexiteten och skriftspråksanpassningen under 1800-talet, en ökning som senare avtar igen (se Pettersson 1992, Lagerholm 1996, och för norskan Öyslebo 1984). De ovan redovisade textanalyserna ger ytterligare stöd för detta antagande, åtminstone om man ser till de debatterande texterna. De tre 1700-talstexterna har en ganska starkt talspråklig karaktär, med enkel syntax, måttlig informationstäthet, personlig ton och konkreta exemplifieringar. 1800-talstexterna är mer skriftspråkliga, med opersonligare ton och tyngre syntax. Underlaget är naturligtvis för magert för att tillåta några generaliseringar. Förhoppningsvis kan antagandet prövas på ett större material.

En annan fråga som hänger samman med stilutvecklingen är retorikens roll för det samhälleliga skrivandet. Lötmarker (1997) har visat att de retoriska idealen spelade en viktig roll i skolans undervisning genom hela 1800-talet, något som borde komma till synes också i de texttyper som är aktuella här. Den tydligaste anknytningen till retoriska mönster finns hos Chydenius, och det sättet att skriva tycks inte vara gångbart vid 1800-talets mitt. Däremot finns det retoriska drag i *Återblickar ...*, som visar att vissa delar av traditionen lever kvar.

Litteratur

- Aspelin, Kurt (1979), "Det europeiska missnöjet". Samhällsanalys och historiespekulation. Studier i C.J.L. Almqvists författarskap åren kring 1840. Stocjholm: Norstedts.
- Berge, Kjell Lars (1991), Samtalen mellom Einar og Reiar: et symptom på tekstnormendringer i 1700-tallets skriftkultur? – en socioteknologisk undersøkelse av en tekststyring. I: Arkiv for nordisk filologi.
- Betänkande (1839), Underdånigt betänkande med därtill hörande handlingar, angående fattigvården i riket, utom Stockholms stad. Stockholm.
- Brohed, Ingmar (1985), Den religiösa dimensionen i svenskt 1700-talssamhälle. I: Det offentliga språkbruket och dess villkor i Sverige under 1700-talet. Nordlund 7. Lund: Institutionen för nordiska språk.
- Calhoun, Craig, ed (1992), Habermas and the Public Sphere. Cambridge and London: MIT Press.
- Dalin, A F (1850), Ordbok öfver svenska språket. (Nytryck 1964 på Norstedts förlag.)
- Fairclough, Norman (1992), Discourse and social change. Polity Press.
- Frandsen, Finn & Kolstrup, Søren (1996), Öffentlichkeit, offentlighed, espace public, public sphere. I: Mediekultur 25.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar (1979), Den kultiverade människan. Lund.
- Habermas, Jürgen (1962), Strukturwandel der Öffentlichkeit. Neuwied.
- Heckscher, Eli F (1957), Svenskt arbete och liv. Stockholm: Bonniers.
- Hillman, Rolf (1970), Svensk prosastil under 1700-talet. Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård nr 42. Stockholm.
- Holm, Gösta (1967), Epoker och prosastilar. Lund: Studentlitteratur.
- Holmberg, Nils (1934), Medelklassen och proletariatet. Studier rörande 1840-1841 års riksdag och dess förutsättningar i svenskt samhällsliv. Lund.

- Höjer, Karl J (1952), *Svensk socialpolitisk historia*. Stockholm: Norstedts.
- Höjer, Karl J (1969), *Den svenska socialpolitiken. En översikt*. Stockholm: Norstedts.
- Johannesson, Kurt (1990), *Retorik eller konsten att övertyga*. Stockholm: Norstedts.
- Johansson, Ulla (1983), *Fattigvård i Sverige under 1700-talet. I: Oppdagning av fattigdomen. Social lovgivning i Norden på 1700-talet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lagerholm, Per (1996), *Muntlighet i svensk sakprosa. Några utvecklingslinjer. Rapport nr 3 från projektet Svensk sakprosa*. Lund: Institutionen för nordiska språk.
- Ledin, Per (1995), *Arbetarnes är denna tidning. Textförändringar i den tidiga socialdemokratiska pressen*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Ledin, Per (1996), *Genrebegreppet – en forskningsöversikt. Rapport nr 2 från projektet Svensk sakprosa*. Lund: Institutionen för nordiska språk.
- Lee, Benjamin (1992), *Textuality, Mediation and Public Discourse. I: Calhoun, C, ed, Habermas and the Public Sphere*. Cambridge and London: MIT Press.
- Liedman, Sven-Erik (1986), *Den synliga handen. Arbetarkultur*.
- Lindroth, Sten (1978), *Svensk lärdoms historia. Frihetstiden*. Stockholm: Norstedts.
- Lindstedt, Gustaf (1915), *Öfversikt af den svenska fattigvårdens historia*. Stockholm.
- Lötmarker, Lena (1997), *Mellan retoriken och Skoluppsatsen – läroverkens skrivundervisning under 1800-talets andra hälft. Rapport från projektet Svensk sakprosa nr 6*.
- Melberg, Arne (1978), *Realitet och utopi. Utkast till en dialektisk förståelse av litteraturens roll i det borgerliga samhällets genombrott*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Modée, Reinhold (1742–1829), *Utdrag utur alle ifrån den 7 dec 1718 utkomne publique handlingar*. Stockholm.
- Montgomery, Arthur (1951), *Svensk socialpolitik under 1800-talet*. Stockholm.
- Mårtensson, Eva (1996), *Diskursiv diskurs över diskurser om diskursanalys*. Stencil, MKV, Mitthögskolan.

- Nilsson, Göran B (1965), Svensk fattigvårdslagstiftning 1853-71. I: Berggren, H & Nilsson, G B, Liberal socialpolitik 1853-1884. Stockholm: Norstedts.
- Norborg, Lars-Arne (1982), 170 år i Sverige. Svensk samhällsutveckling 1809–1979. Stockholm: Esselte Studium.
- Olofsson, Jonas (1994), En diskussion om arbetslöshetspolitikens förhistoria. Ett nutida perspektiv på 1830- och 40-talens arbetslöshets- och fattigvårdsdebatt. I: Historisk tidskrift.
- Olofsson, Jonas (1997), Idéer om arbetslöshet vid 1800-talets mitt. En begynnande arbetslinje. Under utgivning.
- Petersson, Birgit (1983), Den farliga underklassen. Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige. Umeå.
- Pettersson, Gertrud (1992), Lagspråk och samhällsutveckling. Lund.
- Qvarsell, Roger (1991), Vårdens idéhistoria. Stockholm: Carlssons.
- Severinsson, Ronny (1996), När tidningen kom till byn. I: U Carlsson och K E Gustafsson (red), Den moderna dagspressen 350 år. Nordicom/Sverige.
- Strömberg, Tore (1988), Rättsordningens byggstenar. Om normtyperna i lag och sedvanerätt. Lund.
- Svensson, J, Josephson, O & Selander, S (1996), Svensk sakprosa – en projektbeskrivning. Lund: Institutionen för nordiska språk.
- Svensson, Jan (1981), Etermediernas nyhetspråk 2. Studie över innehåll och informationsstruktur. Lund.
- Svensson, Jan (1988), Det offentliga samtalet – offentlighetsteoretiska utgångspunkter. I: Mårtensson, E & Svensson, J, Offentlighetsstruktur och språkförändring. Nordlund 14. Lund: Institutionen för nordiska språk.
- Svensson, Jan (1988), Kommunikationshistoria. Lund: Studentlitteratur.
- Svensson, Jan (1995), Den diskursiva texten. I: Holmberg C-G & Svensson, J, Medietexter och medietolkningar. Nya Doxa.
- Öyslebo, Olaf (1984), Noen hovedtrek i norsk stilutvikling på 1800-talet. I: De nordiske skriftspråkenes utvikling på 1800-tallet, 2. Behovet for og bruken av skrift i 1800-tallets forvaltning, næringsliv og privatkommunikasjon. Nordisk språksekretariat. Oslo. 1984.